

DPN 5464

Title: योगसार संग्रह / YOGA SĀRA SANGRAHA

Run. No. 6155

Cat. No.

Micro. No.

Subject योग / Yoga

Religion: Hindu / Bauddha

Language: Skt. / New. / Nep. / Skt. - New. / Maith. - New. / New. - Nep. /

Size in cms. 29 x 14.5

Folios ¹⁻ 35

Lines (in a page) 10/11

Compl. / Incompl.

Chapt. / act / *Amśa* 1-4

Author / translator *Vijñāna Bhikṣu विज्ञान भिक्षु*

Scribe / donor

Date: NS / SS / VS / KS

Ruler / place

Script: New. / Dev. / Bhuji. / Ran. /

Illus. :

Material: palmleaf / paper / thiyasaphu / *One side yellow*

Condition: fine / damaged by worms, rats, water / *खराबे चमक / Left hand side upper edges*

Beginning, colophon, post-colophon :

↓
श्रीयोगसारसंग्रहः ॥ ॥ श्री भिक्षु विज्ञान भिक्षुः ॥ यः सृष्ट्वा ५० ज। विष्णु हर्षिताय विष्णु हर्षिताय सुत्रं महत्कृत्य
सत्त्वं राजस्तमोमयं महामाया ह्यया देहः ॥ अन्तर्धामिनयो जना भवदहो ते नैव कुर्वन्तु ॥ चक्रं ब्रह्मिदं
निजं शम्भुकाव्यधत्तमितस्मै नमः ॥ १ ॥

समाप्ति वाक्य ~~Conception~~

इति विद्वान्मिश्र कृते योगसागरे केवल्य योगसिद्धि निरूपणं चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

1810 July 21

317A 1111

यो सा
१

इति

श्रीगणेशायनमः॥ ॥ श्रीकृष्णायनमः॥ यः सृष्ट्याऽवृजविष्कृशं करमयं बुद्ध्याख्यसूत्रं महत्तत्त्वस
त्वरजस्तमोमयमहामायाहूयोदेहतः॥ अंतर्गमिनयोरार्गनाभवदहोतेनैव कुर्वजगच्चक्रमूहमि
दं निजांशमशकान्वधातितस्मै नमः॥ १॥ पतंजलिव्यासमुखात् गुरुनन्यांश्च भक्तितः॥ न तोस्मि
वाऽनःकारैरज्ञानध्वान्तभास्करात्॥ २॥ वार्तिकाचलदण्डेन मथित्वा योगसागरं॥ उद्धृत्यामृत
सारोत्रग्रंथकुंभे निधीयते॥ ३॥ तत्र पुरुषस्यात्यंतिकस्वरूपावस्थितिहेतुश्चिन्नवृत्तिनिरोधो
योगयोगाद्वयसाधारुसांस्तक्षणाः। व्युत्थानकालीनश्च यत्किंचिच्चिन्नवृत्तिनिरोधो नात्यंतिक
स्वरूपावस्थितिरूपमोक्षहेतुः॥ जन्मबीजकेशाद्यनुद्धेदकत्वात्॥ अखिलवृत्तिसंस्कारानुद्धेद
कत्वाच्च॥ अतस्तत्र नानिव्याप्तिः॥ पुनर्यकालीनस्य समग्रसुषुप्तिकालीनस्य चैव चिन्ननिरोधस्य
व्यावर्तेनाय आत्यंतिकेति॥ स्वरूपावस्थितिश्चोपाधिकरूपनिवृत्तिः स्वरूपस्य चाप्रव्यवः॥ त
थावस्मर्यते मुक्तिर्हित्वान्यथाभावस्वरूपेण व्यवस्थिति रिति॥ तत्र संप्रज्ञाताख्ययोगस्य मो

वकारानुसुषुप्तिकालीनस्याप्यहंम्

गुरु
१

क्षकेशाद्यनुद्धेदकत्वात्॥ असंप्रज्ञातयोगस्य चाखिलवृत्तिसंस्कारादाहाराप्रारब्धस्याप्यतिक्रमे
णो निवार्तिके स्माभिः॥ प्रपंचितं संक्षेपतश्चाप्येव वक्ष्यामः॥ योगांगेषु ज्ञानभक्तिकर्मादिषु च योग
शब्दो योगसाधनत्वान्मोक्षोपायत्वाच्च गौरा इति॥ ॥ अथ कानिरोधव्याश्चिन्नवृत्तयः कोवानि
रोध इति उच्यते॥ प्रमाणाविपर्ययविकल्पनिद्रास्तनय इति पंचविधा चिन्नवृत्तयः॥ इहाक
त्यादिरूपवृत्तीनां चेतनिरोधेनैव निरोधो भवति॥ तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाप्रमाणानि
॥ इन्द्रियद्वाराया बुद्धेर्यथार्थावृत्तिः॥ सा प्रत्यक्षं प्रमाणांश्चरसत्त्ववृत्ते संप्रहाय तज्जानीयत्वा
अत्र विवक्षणीयं॥ बुद्धि वृत्तिश्च प्रदीपस्य शिखावदबुद्धेरग्रभागे येन चिन्नस्यैकाग्रता व्यवहारे
भवति॥ स एव भाग इन्द्रियद्वारावाह्यार्थसंयुज्यार्थाकारेण परिणमते॥ मूषानिविक्तदु
र्जना भवन्॥ तथा च सांख्यसूत्रं॥ भागगुणाभ्यां तत्त्वांतरावृत्तिः संवधार्षमर्पतीति॥ यतो
बुद्धिर्विषयेषु संवधार्षमर्पति गच्छति इति हेतोर्बुद्धिर्भागोऽग्रेऽस्फुल्विगवदिभक्तशोबुद्धि
रिहादिवद्गुणाश्च न भवन्ति॥ इयमेव क्रिया संभवादित्यर्थः॥ सा च वृत्तिः पुरुषे प्रतिविंवि

योसा
२

तासनीयदासतेतेदेवप्रमाणस्यफलं प्रमेत्युच्यतेतेदेववदुद्युर्निसारूप्यमप्युच्यतेलिंग
जन्मावतिरनुमानं प्रमाणं शब्दजन्मावतिश्च शब्दप्रमाणमिति ॥ फलं तु सर्वत्र पौरुषे यो बो
ध एव पुरुषार्थमेव कारणानां प्रवृत्तेरिति ॥ विपर्ययवृत्तिश्च मिथ्याज्ञानदोषजन्य विकल्पवृत्तिर
स्फुराहोः शिरः पुरुषस्यैतन्न्यं इत्यादि रूपात्तस्याश्च विशेषदर्शनानिवर्त्यतामात्रेण विपर्यया
द्देदः ॥ निदावृत्तिश्च सुखमहमस्वाप्स इत्यादि स्मृतिहेतुरनुभवः सुषुप्तिकालीनः सुखादिविषयः
स्मृतिश्च संस्कारमात्रजन्मावतिरिति ॥ वृत्तयो व्याख्याता निरोधो व्याख्यायते ॥ निरोधो न ना
शोऽभावसामान्ये वा अभावानंगीकारात् ॥ वक्ष्यमाणसंस्कारजनकत्वानुपपत्तेश्च ॥ किंतु वृत्तिर्न नि
रोधो विनश्यत्तु विषये प्रवृत्तिर्न निवृत्तीभावरूपे एव गतिप्रत्यागतिवत्पुरुषप्रयत्नजन्ये प्रवृत्तिनि
वृत्त्योरन्योन्यस्याभावत्वे विनिगमकाभावात् ॥ प्रवृत्तिर्निवृत्त्यौ दासीन्यरूपत्रैविध्यानुपपत्तेश्च
ति ॥ अतश्च भावत्वाविशेषात् वृत्त्येव निरोधेनापि संस्कारो जन्यते ॥ संस्कारवृद्धिर्विना नुदितं
योगस्य कालवृद्धौ नियामकांतरा संभवादिति दिक् ॥ योगसामान्यं लक्षितं ॥ तद्विशेष उच्यते ॥

गुरु
२

संयोगादेविधः ॥ संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च ॥ तत्र सम्यक् प्रज्ञायते साक्षात्क्रियते ध्येयमस्मिन्नि
रोधइति संप्रज्ञातो ध्येयातिरिक्तवृत्तिनिरोधविशेषः तथा च ध्येयसाक्षात्कारव्यप्लोपहि
तनिरोधत्वं संप्रज्ञातत्वं ॥ एकाग्रताविशेषरूपधारणादित्रयकालीनानां निरोधानां प्रल
यादिकालीननिरोधानां च व्यावर्तनायोपहितान्धारणादित्रयकालीनस्तु निरोधो न सा
क्षात्कारहेतुः ॥ विषयांतरवासनायावत्तत्तत्तया प्रतिबंधात् योगजधर्मनाश्याधर्मणा प्रति
बंधाच्चेति ॥ संप्रज्ञातरूपो ध्येयातिरिक्तवृत्तिनिरोधश्च विषयांतरसंचारव्यतिबंधनि
वृत्तिरूपतया विषयांतरवासनाभिभवद्वारा च तथा धर्मविशेषद्वारा च ध्येयसाक्षात्कारे
हेतुर्भवति ॥ चिन्नं हि स्वत एव शब्दार्थग्रहणक्षमं विभुव भवति ॥ तमसावरणादेव न सदाः
सर्वं दृष्ट्वाति ॥ अतस्तमोवर्द्धकानां विषयांतरसंचारवासनापापादीनां निरोधाख्य योगतः क्ष
ये स्वयमेव ध्येयं वस्तु साक्षात्क्रियते चिन्नेनेति योगशास्त्रसिद्धान्तः ॥ संप्रज्ञातस्य चानुर्विध्य

योसा
३

मयेवक्ष्यते। असंप्रज्ञाने लक्ष्यते। न किंचित्संप्रज्ञायतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या असंप्रज्ञातयो
गः सर्ववृत्तिनिरोधः। तदा संस्कारमात्रशेषं चिन्तयति। अन्यथा व्युत्पत्त्या नानुपपत्तेः। तस्य
चलक्षणांशुज्ञानसंस्कारदाहकत्वे सति सर्ववृत्तिनिरोधत्वं। प्रलयादिकालीननिरोधव्या
वर्तनाय सत्यं तद्वदानीमभ्यर्हितत्वादादौ योगयोः फलमुच्यते। तत्र तावद्वशगद्वयसाः
धाराणाद्वयं फलं वृत्तिनिरोधेन वृत्त्युत्थं भोगनिवृत्तिः। अद्वयं च फलं संप्रज्ञातस्य
पूर्वोक्तद्वारेण यसाक्षात्कारः॥ क्षीणावृत्तेरभिज्ञातस्येव मरणोर्गहीनं ग्रहणायाहेषु न
त्स्यतदेजनेना समापन्निरिति सूत्रात्। ततश्चाविद्यादिक्लेशनिवृत्त्या मोक्षः। तथा स
त्वाकामनायां भूते दिव्यप्रकृतिजयोत्यस्वेष्टा भोगश्च भवति। असंप्रज्ञातस्य च द्रव्यं फ
लं। तत्त्वज्ञानसाधारणानामखिलसंस्काराणां प्रारब्धकर्मणां च दाहाक्षीपं स्वेष्टयामो
क्षः। तथा हि। तत्त्वज्ञानेन तावत्संस्कारः प्रारब्धकर्मच नातिक्रमि तुं शक्यते। अविरो

गुरु
३

धात। तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे अथ सम्यत्स्य इति श्रुत्या नो मोक्षे प्रारब्धनिमिः
न क किंचिद्विलंबमिदं। ज्ञानेन प्रारब्धनाशे जीवन्मुक्तिश्च कति स्म तिविरोधाच्च प्रारब्धक
र्मणां ज्ञाननाशपत्त्यस्य वेदान्तसूत्रेण प्रतिविद्धत्वा योगस्य प्रारब्धकर्मनाशकत्वे वाधाभावे
न। विनियन्त समाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्म नि। प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मशयो
ऽचिरात् इति विलंबाभावश्च वरुणो न च प्रारब्धकर्मनाशकत्वमस्ति। अतः प्रारब्धकर्मणोऽप्य
तिक्रमेणाशीघ्रमोक्षार्थिनो ज्ञानोत्पत्त्यनंतरं सम्यक्संप्रज्ञातयोगोपेक्षत इति। अधिकं
नुवार्तिकेऽपि प्रपंचितं। एतेनासंप्रज्ञाताभावेऽपि प्रारब्धभोगानंतरं ज्ञानिनां मोक्षो
भवत्येवेति सिद्धांतो न विरुध्यते। तत्र च प्रमाणाः तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे
इत्यादि श्रुतिः। अविद्यानिवृत्तौ विजाभावात्पुनर्जन्मानुपपत्तिश्च। विमोक्षप्रार
ब्धकर्मणाः सकाशादिमुक्तो भविष्यतीत्यर्थः स्यादेतत्॥ योगाग्निर्दहति शिप्रम

यो सा
४

शेषपापजं रजं। प्रसभं जायते ज्ञानं साक्षात्निर्वाणसिद्धिदमित्यादिस्मृत्येकवाक्यतया
योगस्य कर्मनाशकत्वं वाक्याति संप्रज्ञातयोगपराण्येव संत्विजिमेवं॥ उक्तवाक्येन हि संप्र
ज्ञातयोगस्य ज्ञानप्रतिबंधकत्वापमात्रनाशकत्वमवगम्यते। न सर्वकर्मनाशकत्वं तथा
सति ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेत्यादिशास्त्रोक्तं ज्ञानस्य सर्वकर्मनाश
कत्वमपि नोपपद्यते। ज्ञानहेतुना संप्रज्ञातयोगे नैव सर्वकर्मनाशात्। यत्तु योगस्य सर्व
कर्मनाशकत्वं श्रूयते। योगाग्निदग्धकर्मशयोऽचिरादिति तदसंप्रज्ञातपरमिव ज्ञानात्
योर्वाक्ययोः संप्रज्ञातपरत्वे नैकवाक्यत्वं घटते। तस्मात् संप्रज्ञातयोगतज्ज्ञानाभ्या
मनाशस्य प्रारब्धकर्मणोऽसंप्रज्ञातयोगनाशपत्वमेव योगाग्नीत्यादिवाक्यार्थः किंच ज्ञा
तस्य योगस्य कर्मनाशकत्वं सहकार्युद्धेदेन फलाक्षमीकरणमात्र इदमेव च दाहः। त
था हि ज्ञानेनाविद्यादिलेशक्षयसति लेशाख्य सहकार्युद्धेदादेव कर्मणां विपाकजा

गुरु
४

रक्षुं न शक्यते। सति मूले न हि पाक इति सूत्रेण कर्मणां स्वमूले क्लेशोत्पत्त्यवविपाकारं भवनात्। व्यासभाष्ये
ज्ञानतथाप्यानाच्च। अतो ज्ञानस्य कर्मनाशकत्ववचनं न्यायसिद्धानुवादमात्रं सवमेवा संप्रज्ञातयोगेनापि
भोगहेतुवासनारूपकर्मणां सहकार्ये बोद्धिं शक्नुते। न संस्काराणां निरोधसंस्कारैर्वल्लभः
वन्नरैरुद्धेदस्य सूत्रभाष्याद्युक्तत्वात् ननु भवसिद्धत्वाच्च। अतोऽसंप्रज्ञातयोगपरंपरया अखिलवास
नाक्षये सति प्रारब्धफलकर्मोपिकर्मफलसमाप्तेन समर्थः। वासनाया अपि कर्मसहकारित्वस्य सू
त्रभाष्ययो रवधनत्वात्॥ ततश्चासमाप्रभोगकमेव प्रारब्धकर्मत्वाच्च यच्चिन्ननाशे न नश्यति पुरुष
प्रयोजनं विना त्रिभुवनस्थानाभावात्पुरुषार्थस्य चिन्नस्थितिहेतुत्वात्। तस्मादसंप्रज्ञातयोगस्य
प्रारब्धदाहकत्वं युक्तिनोपि सिद्धमिति दिक्। तदेवं योगयोः फलमुक्तं। इदानीं संप्रज्ञातयोगस्या
वांतरभेदा उच्यते तत्र संप्रज्ञातश्चतुर्विधः। वितर्कानुगतः विचारानुगतः। आनंदानुगतो स्थितानु
गत इति। साक्षात्कारविशेषे सुतोत्रिक वितर्कादिपरिभाषाचतुष्टयं॥ तैः स्वफलेः साक्षात्कारे

यो.सा.
५

रनुगा उपहिताश्चिन्ननिरोधावितर्कानुगतादिसंज्ञका भवन्ति। वितर्कादिकं क्रमिकं भूमिका चतुष्टयं।
उच्चारोहि॥ क्रमिकसोपानपरंपरावद्वितर्कादीनां क्रमेणैव तदनुगतत्वेन निरोधस्यापि क्रमः कथ्यते।
स्वतो निरोधे क्रमाभावाद्द्वितर्कादिक्रमोत्सर्गिकः। एकदा चिन्तस्य परमसूक्ष्मे प्रवेशस्य प्रायशोऽसं-
भवाद्भूतत्वाच्च स्मर्यते। योगारंभे मूर्त्तहरि ममूर्त्तमथ चिन्तयेत् इति। स्थूलादिविषये चुरागादपि उत्त-
रोत्तरभूमिषु चिन्तसमाधानं न संभवति। अतः स्थूलादि साक्षात्कारेण तत्र तत्र दोषदृष्ट्या उत्तरोत्तर-
भूम्यारोहो राजमार्गः। यस्य तु कदाचिदीश्वरप्रसादादेव उत्तरभूम्यारोहो भवति तेनैव पूर्वभूमिका
भ्यासः। तस्मिन् दिक्कामनां विना न कार्यः। उत्तरभूमिकारोहस्य फलस्य जातत्वात्। तदुक्तं भाष्यकारेण।
ईश्वरप्रसादादार्जितोत्तरभूमिकस्य नाधरभूमिषु विनियोगः तदर्थस्यान्यतएव सिद्धेति॥ एत-
च्च भूमिकाचतुष्टयमेकस्मिन्नेवालेवने क्रमात्कर्तव्यं। अन्यथा पूर्वपूर्वोपासनात्पागदोषापन्ने
श्चिन्तया च त्वदोषप्रसंगाच्च॥ तद्यथा। यदि राहुरीरं चतुर्भुजादिकं स्वशरीरं घटादिकं वा च

गुरु
५

दिशानितत्वं संघातं समष्टिव्यवस्थात्मकमधिकृत्य प्रथमं भावना प्रवर्तते तदा लेवनमित्युच्यते तत्राले-
वने प्रथमं स्थूलाकारधारणाध्यानसमाधिर्यः स्थूलगतां शेषविशेषाणां मतीनां गतवर्तमानः
व्यवहितविप्रकृत्यानां गुणादोषरूपाणां मश्रुतानां भुतानां साक्षात्कारः स वितर्क इत्युच्यते। स्थूल-
शब्देनैव भूतानीदियाणि चात्र गृह्यन्ते। तपो जपादि साधनेर्कवादीनां चतुर्भुजादि साक्षात्का-
रात्। अयं साक्षात्कारो क्लृप्तः। ते वा हितपोध्यानादिना तुष्टः परमेश्वरः स्वयं शरीरं निर्माय पुनः
प्रकटीभूय वागादिव्यवहारं चक्रे। योगिश्चिन्तसु योगकृतेनैव कुंठश्चेतदीपादि स्थमेव चतुर्भुजादि
शरीरमस्य त्रस्थिताः पश्यन्ति न च वाग्यवहारादिकं न संभवति। तथा चतुर्भुजादि शरीरस्य वा-
ह्याभ्यन्तरमखिलं गुणादोषादिकं मतीनां दिरूपं पश्यन्तीति विशेषः॥ वितर्को व्याख्यातो विचारो
व्याख्यायते॥ तत्रैवालेवने स्थूलाकारसाक्षात्कारानंतरं स्थूलाकारदृष्टिस्तत्क्रमेण प्रकृति-
पर्यन्तसूक्ष्माकारधारणादि त्रयेणायः पूर्ववदशेषं तस्मिन् तत्सूक्ष्माकारसाक्षात्कारः स विचारः

यो सा
६

तुच्यते। सूक्ष्मशब्दस्यकारणार्थकतया तत्र नानावाहंकारमहत्तत्त्वप्रकृतयः सूक्ष्मशब्देन गृह्यन्ते
। ननु स्थूलालंबने कथं सूक्ष्मदृष्टिः यथार्था स्यादिति चेन्न। सर्वेषां शरीरघटादीनां सद्दिशतितत्त्व
कार्यतया कार्यकारणाभेदेन दृष्टिशतितत्त्वरूपत्वात् तत्रापि कार्यरूपताया अस्थिरत्वेन कार
णरूपताया एव सत्यत्वात्। वाचारंभणा विकारेणामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः। न
नु तथापि सूक्ष्माकारस्यादृष्टजातीयस्य कथं भावना स्यादिति चेन्न। श्रुतमतप्रकारैरेव सा
मान्यतो भावना संभवात्। अश्रुता मतविशेषस्य च योगधर्मवलेन ग्रहणादिव सर्वत्र। विवा
रो व्याख्यात आनंदो व्याख्यायते। तत्रैवालंबने सूक्ष्माकारसाक्षात्कारानंतरं ता मपि दृष्टित्य
क्ता चतुर्विंशतितत्त्वानुगते मुखरूप पुरुषार्थधारणादित्रयेणैव पुर्ववदंशेषविशेषतः
मुखाकारसाक्षात्कारस आनंद इत्युच्यते। ज्ञानज्ञेययो रभेदोपचा रात्। यद्यपि प्रकृते स्त्रि
गुणात्मकत्वेन मुखवत् ३ः खमो हावपि सर्वत्र स्तस्तथापि मुखरागेणैव संसारादात्मद
र्शनप्रतिबंधाच्च। तदेव मुख्यतो शेषविशेषतो योगेन दृष्टव्यं। तत्र दोषदर्शनेन ३ः खदृष्ट्वा वैरा

गुरु
६

गं स्यादित्याशयेनानंदमात्रेण योग उपदिष्ट इति मंतव्यं। मोक्षधर्मनुधर्मधर्म्यभेदेन धर्मो न्तरव
दानंदमपि चतुर्विंशतितत्त्वेष्वेव प्रवेश्य संप्रज्ञातयोगस्य त्रैविध्यमेव प्रोक्तं विनर्कश्च विचारश्च वि
वेकश्चोपजायते मुनेः समादधानस्य प्रथमे योगमादिन इति प्रथमं योगं संप्रज्ञातं समादधानस्य
कुर्वतः। मुनेरादिनः क्रमेण विनर्कादित्रयं जायत इत्यर्थः। तत्र च विवेको वक्ष्यमाणोऽस्मि तेति।
आनंदो व्याख्यातोऽस्मि ता व्याख्यायते। एवं भूमिका क्रमेण स्थूलसूक्ष्मानंदानां स्वरूपाणि
दोषवद्भूतानि साक्षात्कृत्यते भ्यो विरज्यतत्रैवालंबने यः कूटस्थविभुचित्वा तत्त्वादि रूपैस्ते
भ्यो विवेकत आत्माकारसाक्षात्कारोऽस्मि तेत्युच्यते। देहादिभिन्नोऽस्मीत्येतावन्मात्राका
रत्वात्। आत्मज्ञानानंतरं च ज्ञातव्यं नास्तीत्यतोऽस्मि ता चरमभूमिका भवति। अथैव चा
त्मसाक्षात्कारस्य पराकाष्ठा धर्ममेध समाधिरित्युच्यते। यस्योदये ज्ञानेऽप्यलं प्रत्ययरू
पेण परवैराग्येण संप्रज्ञातयोगो जायत इति। अस्या चास्मि ताया दो विषयो चतुर्विंशति

योः सा
७

तत्त्वविवेकत आत्म सामान्यं पंचविंशति तत्त्वविवेकतः परमात्मनो रवानरयो रप्योत्सर्गि
को भूमिका क्रमोऽस्ति। चतुर्विंशति तत्त्वैः ख्यातो यः पंचविंशकः विवेकात्केवली भूतः सद्भिः
सो नु पश्यतीति स्मृतेः। जीवापेक्षयापि परमात्मनः सूक्ष्मत्वाच्च॥ जीवस्य हि स्वरूपं प्रत्यक्ष
मस्तितत्रैव ज्ञानेऽपरिद्विन्नकूटस्थत्वादि ज्ञानस्यैवात्मसाक्षात्काररूपत्वात्। परमात्मनः
स्तुतदप्यप्रक्षमिति। तत्रात्म सामान्यविषयको योगः सत्त्वगुरुष्वान्यताख्यातिशब्देन स्थ
ले स्थले सूत्रभाष्ययो रूक्तः। परमात्मयोगस्तु ईश्वरप्रणिधानादेति सूत्रेणानुदाह्येणोच्य
क्तः। तथा मात्मकोर्मयो रपि। योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिकः सांख्य एव च। तृतीयो न्याश्र
मी प्रोक्तो योगसुत्तममास्थितः। प्रथमा भावना पूर्व सांख्ये त्वक्षर भावना। तृतीये चो निमा
प्रोक्ता भावना पारमेश्वरीति। अत्र भूतशब्दोऽखिलजडोऽपलक्षणाः। अन्त्याश्रमी परमहं
सः॥ प्रथमा भूत भावना पूर्व प्रथम योगिनि॥ सांख्ये तु मध्ययोगिनि अक्षर भावना क

गुरु

टस्थ चित्ता सामान्य भावना। तृतीये परमहंसे न्निमाने कर्तव्या पारमेश्वरी परमात्म गोचरा भावने
त्यर्थः। अतः सर्वेषु संप्रज्ञातेषु मध्ये पारमेश्वर योग एव श्रेष्ठः। तथा कोर्मेषु क्तः। यत्र पश्यसि स्वात्मा
नं नित्यानंदं निरंजनं। मां मेकं समस्त योगो भाषितः परमेश्वरः। ये वान्ये योगिना योगाः श्रूयन्ते
ग्रथ विस्तरे। सर्वे ते ब्रह्म योगस्य कला नार्हन्ति योऽंशी। अत्र साक्षात्पश्यन्ति विमुक्ता विश्वमीश्व
रः। सर्वेषां मेव योगानां स योगः परमो मत इति। अनुअस्मितायाः कथमचेतने सुघटाद्या लंबने
सुसंभव इति चेन्नकारणरूपेण जीवेश्वरयोः सर्वत्रानुगमात्। मुक्तात्मनां च विभुत्वे
न सर्वत्रानुगमादिति॥ तदेवं प्रज्ञात योगस्य चत्वारो भेदा निरूपिताः। ते सुच वितर्का शाश्व
त्वाः स्थूला दिसाक्षात्काराः समापन्ति शब्देनापि तत्रैव परिभाषिताः। तत्र वितर्कानुग
त विचारानुगतयो र्यो वितर्क विचारे विशेषेण तावपि प्रत्येकं द्विविधो भवतः। तयो र्वितर्क
स वितर्क निर्वितर्क रूपेणादिविधा विचारश्च स विचार निर्विचाररूपेणादिविधा। तद्यथा।

यो सा
८

भूतेदियरूपस्थूलसाक्षात्कारोयोवितर्कइत्युक्तः। सचेद्वदार्थज्ञानां विकल्पेन मिश्रितो भवति
तदा सवितर्कसमापन्निरित्युच्यते। तेन शून्या च निर्वितर्कसमापन्निरिति। अथ कः शब्दार्थज्ञा
नविकल्पइति॥ उच्यते। हरिरिति शब्दो हरिरित्यर्थो हरिरिति ज्ञानमित्येवं त्रयाणां शब्दार्थ
ज्ञानानामेकाकारत्वेनाभेदधर्मः पूर्वोक्तविकल्परूपः शब्दार्थज्ञानविकल्पः। तद्युक्तं च
स्थूलसाक्षात्कारः सवितर्कसविकल्पकइत्याधुनिकता किं कृपलापस्तप्रामाणिकसंवे
तिमंत्यं। अत्र शब्दादिविकल्पो विकल्पसामान्योपलक्षकः युक्तिसामान्यात्तेन च सवितर्कस
मापन्निरपरप्रत्यक्षमुच्यते। विलक्षणविशालेशसम्पर्कान्निर्वितर्कानुसमापन्निः परप्रत्यक्षं आ
रोपसामान्याभावादिति। वितर्कस्य द्वे विध्यमुक्तं विचारस्य द्वे विध्यमुच्यते। तन्मात्रादिप्रकृतिपर्य
तसूक्ष्मसाक्षात्कारो यो विचारइत्युक्तः सचेत्स्वविकाराणां देशकालादीनां चानुभवेन मिश्रि
तो भवति तदा सविचारसमापन्निरुच्यते। तेन शून्यश्च निर्विचारसमापन्निरिति। तदित्यं संप्र
६ इति चोच्यते। तच्छून्यस्थूलसाक्षात्कारो निर्वितर्को निर्विकल्पइति चो
च्यते। निर्विशेषाणां साक्षात्कारो निर्विकल्पः

गुरु
८

ज्ञानस्य भेदा रूपाः। सर्वे च ते संप्रज्ञातयोगाः सालंबनयोगइति सवीजयोगइति चोच्यते। ध्येयरूपालंब
नयोगास्तदापि वृत्तिबीजसंस्कारोत्पत्तेश्चेति। संप्रज्ञातयोगिनश्चतुर्भूमिकाश्च भवन्ति। तद्यथा।
प्रथमकल्पिको मधुभूमिकः। पुजाज्योतिरनिक्रान्तभावनीयश्च। तत्र सवितर्कसमापन्निमानुष्यमः
शब्दार्थज्ञानविकल्पापरित्यागात्। निर्वितर्कसमापन्निमानुदिनीयः सचक्रतंभरपुजइत्युच्यते।
तत्पुजायामसदारोपसम्पर्कभावात्॥ इयंच भूमिकामधुमत्पुच्यते। मधुवत्तद्विहेतुना पुजया
योगात्। ततश्च क्रमेण निर्विचारसमापन्निनिष्ठया प्रकृतिपर्यंतं जयीतृतीयः। अस्यामेव च भूमि
कायामानंदानुगतस्य प्रवेशः। ततश्चास्मिन्नुगतयोगनिष्ठ्यतिपर्यंतं चतुर्थः। अस्याश्च भूमि
काया धर्ममेघाख्यसमाधिना परिसमाप्तिर्भवति। धर्ममेघसमाधिश्च तदोच्यते यदा सिद्धिकामना
त्यागेन निरंतरं तत्तत्पुरुषान्यतारूपानि प्रवाहात्सवासनाविशानिवृत्त्या प्रयोजनाभावेन
तस्यामपिरयानोऽऽस्वात्मिकायामलंप्रत्ययरूपं परबैराग्यं जायते य इतरमसंप्रज्ञातयोगउदैती

यो सा
५

नि। सर्वज्ञतादिजननकं प्रकृत्य धर्ममेह निर्वर्षनीति व्युत्पत्त्या धर्ममेव समाधिरुच्यते। अस्या मवस्था
या जीवन्मुक्त उच्यते। तन्नेवं किं सर्वज्ञतादिकं विना जीवन्मुक्तिपरममोक्षो न स्तः। न न स्तः। भाष्यवा
क्यात्। न श्रुत्या। सर्वज्ञत्वपर्यन्ताखिलयोगसिद्धिव्याख्या नानंतरं भाष्य। ईश्वरस्यातीश्वरत्वबाध
प्राप्तिविवेकजज्ञानस्येतरस्यवानदग्धक्लेशवीजस्य ज्ञाने पुनरपेक्षा काचिदस्ति सत्त्वशुद्धिद्वारेण त्वे
तत्समाधिजनमैश्वर्यं ज्ञानं चोपक्रान्तं परमार्थतत्त्वज्ञानाददर्शनं निवर्तने तस्मिन्निवृत्तेन संत्युत्तरे क्ले
शाक्लेशाभावात्कर्मविपाकाभावश्चरिताधिका राश्वेतस्या मवस्थायां गुणानपुरुषस्य दृश्यत्वेनोप
तिष्ठते तत्पुरुषस्यैकव्यमिति। अत्र विवेकजज्ञानं विवेकरख्यातिः। सिद्धिः सर्वज्ञता पूर्वसूत्रप्रोक्ता
। सत्त्वशुद्धिस्तु भुक्तवैराग्यमिति। अतः सर्वज्ञादिपर्यंत धर्ममेव समाध्यनुत्पादेऽपि अभिमानरागद्वे
षादिरूपभववीजदाहेनैव मुक्तिद्वयमिति सांख्यसिद्धांतोऽप्यत्रा नुमत्तः। असंप्रज्ञातयोगस्तु अखिल
वासनाक्षयेन प्राख्यातिक्रमद्वारा कृतिनिषेधया मोक्षस्योपगुज्यते न तु नियमेनेति प्रागेवो

गुरु
५

क्तमिति संप्रज्ञातः प्रपंचितः। इदानीमसंप्रज्ञातः प्रपंच्यते। असंप्रज्ञातयोगो द्विविधः। उपायप्रत्ययो भ
वप्रत्ययश्च। शास्त्रोक्तोपायानुष्ठानादिहेतुलोके यो संप्रज्ञातो जायते स उपायप्रत्ययः प्रत्ययशब्द
स्पर्कारणावाचित्वात्। उपायाश्च श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञारूपा इति सूत्रेणोक्तः। तत्र श्रद्धा यो
गे प्रीतिः। वीर्यं विजयस्वधारणा। स्मृतिर्ध्यानं। समाधिर्योगस्वरमांगं। प्रज्ञा संप्रज्ञातयोगजन्य
साक्षात्कारः। एतानि क्रमेण वक्ष्यमाणा परवैराग्यद्वारेण संप्रज्ञातस्योपाया भवन्ति। तेषां चोपा
यानामतिशीघ्रनीवृत्तानुष्ठानादा सन्नतरोऽसंप्रज्ञातयोगस्तत्फलमोक्षश्च भवति॥ उपाया
नुष्ठानमाद्येऽपि वैश्वरूपणिधानादा सन्नतरोऽतो भवतः। परमेश्वरपुणिधानेन तदनुग्रहा
दिति॥ अथ क ईश्वरः किं वा तत्पुणिधानं उच्यते अविद्यादिपंचकैरीर्धर्मधर्मेस्तद्विपाके संस्का
रसामान्यैश्च कालत्रयेऽप्यपरा मृच्छः पुरुषविशेष ईश्वरः। स चाथानो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिवेदानैर
शेषविशेषतो मीमांसितः अतोत्र दिव्या त्रेणोच्यते। तस्य साम्यानिशयश्च न्यमैश्वर्यं सार्वज्ञं

यो सा
१०

वस सर्वेषां बुद्धविष्कृद्गदीनां गुरु रूपदेहा। प्रणावपूर्वकं तदनुचितं साक्षात्कारपर्यवसापि
प्रणिधानमिति। अतः परमेश्वरे संयमोऽसंप्रज्ञातपर्यंतयोगे मोक्षे च मुख्यकल्पः। आसन्नतर
ता संपादनात्। जीवात्मसंयमस्तु तत्रानुकल्प इति सिद्धं। किंच ईश्वरप्रणिधानात्तद्व्याप्तिरूपा
योगस्यांतराया अपि न भवति। अतोऽपि तदेव मुख्यकल्प इति। तथा चास्य मुख्यकल्पत्वं स्मर्यते। तदे
नस्मान्मुमुक्षोः सुसुखो मार्गः श्रीविष्कृत्संश्रयः। विज्ञेन चिंतयानेन बंध्यते कुर्वमन्यथेति। तदे
वमुपायप्रत्ययो व्याख्यातोऽथ भवप्रत्ययो व्याख्यायते। प्राग्भवीयसाधनानुष्ठानादोत्पत्तिक
ज्ञानवैराग्याभ्यामिच्छा मात्रेण योगोऽसंप्रज्ञातो विदेहप्रकृतिलयानां देवताविशेषाणां जायते सभ
वप्रत्यय उच्यते। जन्ममात्रकारणत्वात्। यथा हिरण्यगर्भादीनां योगनिद्रादिकं। तत्र विदेहा
नामस्थूलदेह निरपेक्षेणालिंगदेहेनाखिलव्यवहारक्षमा हिरण्यगर्भादयः। ये तु प्रकृत्युपा
सनया तद्वत्परमेश्वरोपासनया वा वंक्षां अभित्वा महत्त्वपर्यंतावरणान्यतीत्यप्रकृत्या

गुरु
१०

वारागता ईश्वरकोटयस्ते प्रकृतिलया उच्यते इति। संप्रज्ञातयोगे तु भवप्रत्ययरूपविशेषान
संभवनिधाराणां ध्यानसमाधीनां प्रज्ञातयोगस्यांतरंगत्वेन तेषां निष्पत्तेरिति स्मिन्नेव जन्मवि
संप्रज्ञातावग्रहभावादतः संप्रज्ञाते उपायप्रत्ययभवप्रत्ययविभागः सूत्रभाष्ययोर्न कृत इति।
सच द्विविधोऽप्यसंप्रज्ञातो ध्येयाभावात्तिरालवनयोग उच्यते। अभ्यस्यमानश्चक्रमेणाखिल
संस्कारदाहकत्वा निर्वर्जयोग उच्यते। असंप्रज्ञातयोगो हि निरोधरूपोऽपि न वतव संस्कार
निशयमभ्यासाज्जयति। येन संस्कारतारतम्येन दिनपक्षमासादिपर्यंतकालवृद्धिः क्रमेण
योगस्य भवति। संस्कारो यथा निशयते तथा तथा तत्त्वज्ञानपर्यंताखिलवृत्तिसंस्कार
स्तनुं करोति। एवं क्रमेण चरमासंप्रज्ञातेऽखिलसंस्कारदाहो भवति। ततः प्रारब्धमपि क
र्म न स्वविपाकसमाप्नोति समर्थभोगसंस्कारसहकार्यभावात्। तं विशाकर्मणि समुच्चा
रभेते पूर्वप्रज्ञाचेत्यादि श्रुतिस्मृतिन्यायेर्जन्मादिविपाके पूर्वप्रज्ञाशब्दोक्तस्य प्राग्भवीय

यो.सा.
११

भोगसंस्कारस्य विशाकर्मसहकारित्वसिद्धे। ततश्चरित्ताधिकारं चिन्ने प्रारब्धकर्मणा निरोधसं
स्कारैश्च सहस्वकारोऽन्यत्तलीयते। याचेयं चिन्ने स्पमहानिद्रा। इयमेव पुरुषस्य कैवल्यमा
त्यंतिकोऽऽस्वात्मिका खित्वा दृश्यवियोगः। चिन्ने द्वारैव पुरुषस्य दृश्यरूपद्वितीयसंबंधाः
दिति। तथा च स्मर्यते। मनसो भ्युदयो नाशो मनो नाशो महोदय इति। तत्त्वज्ञानमात्रा न्योक्षे
तु प्रारब्धसमाप्पनं तत्त्वज्ञानसंस्कारोऽपि चिन्ने न स देव न शपतीति विशेषः। इदमत्र
वधेयं॥ ज्ञानं योगश्चोभयमपि व्यापारभेदात् स्वातंत्र्येण मोक्षकारणमत्र शास्त्रे विवक्षि
तं। गीतादि सुबोक्तं। यत्सोऽख्ये प्राप्यते स्थानं तद्योगेऽपि गम्यते। एवं सारं च योगं च यः प
श्यति स पश्यतीत्यादिभिः। सारं विवेकसाक्षात्कारे योगस्तु चिन्ने निरोधः। अतः के
वलज्ञानेन मोक्षे जनयितव्येऽभिमानतिवर्तकान्मसाक्षात्कारपर्यंत एव संप्रज्ञातोपेक्षते
। न तु च तत्परवा मनाक्षया शर्थः। पुनः संप्रज्ञातपरंपरापि। प्रारब्धसमाप्नोऽज्ञानवास

गुरु
११

दिति

योगसारसंग्रहे

नावत् इतरवासनानामपि चिन्ने न स देव विनाशादिक॥ इति विज्ञानभिसु विरचिते योगस्य रूप
स्य तत्प्रायोजनस्य च निरूपणं प्रथमोऽंशः॥ १ ॥ योगस्य स्वरूपं निरूपितमिदानीं योगस्य साधनानि
वक्ष्यामः। तत्र मंदमध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधा योगाधिकारिणो भवन्ति। आरुरुक्षुं ज्ञानयोगारूढरू
पाः त्रिविधानि साधनानि सूत्रभाष्याभ्यामुक्तानि। तेषु मंदमध्यमयोः साधनान्यत्रेव क्ष्यामः
सूत्रक्रमात्। उत्तमाधिकारिणास्तु सूत्रक्रमेणैवादावुच्यन्ते। उत्तमाधिकारिणास्त एव ये पूर्वभवान्
छिन्नबहिरंगसाधनतया तन्नैरपेक्ष्येणैव योगारूढाः। यथा जडभरतादयः त्रिविधा योगनिश्चिन्ताव्या
सवैरापेक्ष्याय उद्दिष्टः समाहितचिन्ने स्पयोगकथं बुद्धिचिन्नेऽपि योगमुक्तः स्यात्। इत्येतदर्थं
मिदमारभ्यते। इत्येव भाष्यकृता क्रियायोगादिरूपसाधनसूत्रगणावतराणाञ्च। तथा आरुरु
क्षुमतैनां च कर्मज्ञाने उदाहृते। आरूढयोगवृक्षाणां ज्ञानत्यागो रौमताविति गारूडाश्च। जडभ
रतादीनां तथैवाचारश्च। त्यागोत्रप्रकृतत्वाद्योगान्नरायस्य कर्मणा। तऽन्तमोक्षधर्मः। कर्मणा

५२

यो.सा
१२

वध्यते जंतुर्विशया तु विमुच्यते। तस्मात्कर्मन कुर्वन्ति यतः पारदर्शिन इति। अनुगीतायां। अपेक्ष
तु तत्कर्म तु केवलं बुद्ध्या स्थितं। बुद्ध्यभूतश्चरित्रो केवलवारीति कथ्यते। बुद्धैव समिधस्तस्य बु
द्ध्याग्निर्वत्सविद्यः। सर्पिर्वत्सगुरुर्वत्समवत्सग्निसमाहित इति। आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसा
धकाः। शिशुपालसिद्धिमापस्मरणाभ्यासगौरवात्। इति। अत्र बाह्यकर्मणा मेव योगांतरायतया
त्यागो विवक्षितः न त्वांतरस्या। एतान्ते ते महायज्ञान्योगशास्त्रविदो जनाः। अनीहमानाः सततमिदिये
ष्वेव जुहुतीति मन्वादिष्वनीहमानस्यापि योगिनो न तर्थागविधानात्। आवश्यकभिक्षाटनमज्ञान
दानो न तर्थागस्या विक्षेपकत्वेन फलेन अभिमानश्च न्यत्वेन च योगिना मबंधकत्वाच्चेति दिक्। योग
स्योन्नमाधिकारी च योगारूढो गीतायां लक्षितः। यदाहीने दिगर्थे सुनकर्मस्वनुसज्जते। सर्वसंकल्प
संन्यासी योगारूढस्तदोच्यते इति। योगारूढस्य च पारमहंस्येन योगाभ्यासो राजमार्गः। एतमेव प्रवा
जिनो लोकमिदं तः प्रवृजति। ते ह स्म पुत्रैश्चराणां याश्च विज्ञैश्चराणां याश्च लोके चराणां याश्च व्युत्थायाथ

गुरु
१२

भिक्षाचर्याचरंति तस्मादेव विच्छेदोदात्त उपरतस्मितिः सुसमाहितो भूत्वा त्मन्येवात्मानं पश्यतीति इत्यादि
श्रुतिस्मृत्योस्तद्वर्णनादिनि। तत्राभ्यासः चित्तस्य स्थितौ यत्नः। स्थितिश्च योगचरमांगसमाधिर्निश्चले
काग्रताधारारूपः। श्रुतिविप्रतिपन्नो ते यदास्यास्यति निश्चला। समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसी
ति गीतादिभ्यः। तस्यां स्थितौ यत्नः तदर्थः प्रयासो ध्येयादहिर्गदतश्चित्तस्य पुनः पुनरानयनं। तदुक्तं गीता
यां। यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरं। ततस्ततो नियम्येतदात्मन्येव वशं नयेदिति। वैराग्यं च अ
नं बुद्धिः ननु रागाभावमात्रं। विषयासालिध्यादिना रागाभावे विरक्तत्वापत्तेः। तच्च वैराग्यं द्विविधं। पर
मपरं च। तत्रार्जनरक्षणक्षयहिंसाशनतदोषदर्शननिमित्तिकमैहिका मुष्यिक विषयेषु वेत्तव्यम
परं वैराग्यं। तदपि चतुर्विधं यतमानसंज्ञाव्यतिरेकसंज्ञासंकेदियसंज्ञावशीकारसंज्ञाचेति। तत्र
वैराग्यसाधनस्य दोषदर्शनस्याभ्यासो यतमानसंज्ञानास्त्रीवितृष्णावैराग्यस्य प्रथमभूमिका।
ततो जितायेतानीं दिगारण्येतां निबजेतम्यानि इति व्यतिरेकावधारणावस्थायतिरेकसंज्ञा। त

यो.सा.
१३

तश्चवाहेन्द्रियविषयेषु रूपादियुगादिक्षये सति एकस्मिन्नेव मनसि माना पमानादिविषयक रागद्वे
षादिनिरसनमेकैन्द्रियसंज्ञा। नतश्च विषयस्य माना पमानादेश्च संनिध्य कालेपि सर्वेन्द्रियाणां चिन्तस्य
वाक्षो भोवशीकार संज्ञेति। सर्वत्र संज्ञाशब्दोऽभिव्यक्त्यर्थः। तेन स्फुटता लभ्यते। एते सुचतुर्विधवैराग्ये
सुमध्येवशीकार संज्ञैव योगाहृतस्यानुयेया। पूर्वस्य वैराग्यत्रयस्य युजानावस्थायां मेव सिद्धत्वादिति
। अपरं वैराग्यमुक्तं। परं वैराग्यमुच्यते। आत्मानात्मविवेकसाक्षात्कारात् विषयेषु अनात्मत्वदृष्ट
व्याज्ञानफलस्य चाविद्यानिवृत्तेः सिद्ध्या महत्तत्त्वपर्यन्तेषु सर्वदृश्येषु पूर्वोत्पन्नदोषदर्शने नैव दोषान्त
रदर्शने निरपेक्षेणानुबुद्धिः परं वैराग्यं। एतदंतरमेव मोक्षस्यावश्यकतयाऽस्य परत्वमिति। अभ्यासवै
राग्येर्थायाने। एतयोश्च मध्ये वैराग्येण विषयवृत्तिः कुंठीक्रियते। ध्येयगोचराभ्यासेन च ध्येयाकारवृ
त्तिप्रवाहो बलवान् दृष्टः क्रियत इत्युभयाधीनश्चिन्तवृत्तिनिरोध इति। इदानीमभ्यासस्यान्तरंगसा
धने परिकर्मादिकमुच्यते। परिकर्मशब्देन वस्थितिहेतुश्चिन्तसंस्कार उच्यते। परिकर्मागसंस्कारः

गुरु
१३

तिपरिकर्मप्रसाधनमिति चानुरासनात् तत्र चिन्तप्रसाद एकं परिकर्मप्रसादश्च विषयकानुव्यपारि
त्यप्रसादे च हेतवः। सुखिते सुमेत्री। ५। खिते सुकरुणा। पुरापशीले सुहृदः। पापशीले सुउपेक्षा इत्ये
वमादयो रागद्वेषनिवर्तनोपायाः। तदुक्तं गीतायां। रागद्वेषविमुक्तैश्च विषयानिद्रियैश्चरन्। आ
त्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति। प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते। प्रसन्नचेतसो
ह्यशुबुद्धिः पर्यवतिष्ठति इति। प्राणायामश्च चिन्तप्रसादस्य द्वितीय उपाय इति। परिकर्मांतरं च वि
षयवर्ती प्रवृत्तिः। विषयागंधादयः तन्मात्ररूपाः। अल्पेनाभ्यासयोगेन तन्मात्राक्षात्कारे विषयव
र्ती प्रवृत्तिरुच्यते। तत्र नासाग्रे चिन्तधारणाया अल्पेनैव कालेन जायते यादिव्यगंधसम्वित्सागंधप्र
वृत्तिः। एवं जिह्वाग्रेस संवित्। तालुनिरूप संवित्। जिह्वाया मध्ये स्पर्श संवित्। जिह्वा मूलेशब्द सं
वित्। एतत्सर्वं शास्त्रप्रामाण्यादवधारणीयं। एतासांच प्रवृत्तीनां विवेकपर्यन्तयोगभूमिषु श्रद्धातिश
यद्वारा चित्तस्थैर्यहेतुत्वं स्थैर्यसंस्कारद्वारा वैहिकस्य हि शास्त्रीयार्थस्य साक्षात्कारे सति सर्वत्रैव शास्त्रा

यो.सा
१४

र्थप्रदायघास्यैर्यसंस्कारेणावचिन्तस्यैर्युक्तमिति तृतीयं परिकर्मविशोकाज्योतिष्यतीति। विगतः
शोको यस्यामिति विशोकाय तश्च विशोका अतो ज्योतिष्यतीति नाम्नी प्रवृत्तिश्चित्तस्यैर्यहेतुर्भवति।
ज्योतिष्यतीति च द्विविधा प्रवृत्तिः। बुद्धिसाक्षात्कारो विविक्तपुरुषसाक्षात्कारश्च प्रकाशवाङ्मन्यत
द्विषयकप्रवृत्त्यो ज्योतिष्यतीति त्वानुआत्मसाक्षात्कारानंतरं चित्तस्यैर्यस्य किंप्रयोजनं। अविद्या
तिवृत्त्या कृतकृत्यत्वादिति चेत्। जाते प्यात्मसाक्षात्कारे अखिलसंस्कारदाहकासंप्रजातार्थिनः प
रवेराग्यार्थसंप्रजातपरंपराया अपेक्षितत्वात् जीवात्मसाक्षात्कारो नरमपि परमात्मसाक्षात्कार
र्थिनः परमात्मयोगापेक्षणाच्चेति चतुर्थं परिकर्मविरक्तचित्तवित्तनं। यदा हि विरक्तेनारदादिचित्ते
चित्तममाधीयते तदा तद्देवध्यात् चित्तमविरक्तं स्थिरस्वभावं भवति यथा कामुकचित्तया चि
त्तकामुकं भवतीति पंचमं परिकर्मस्वप्रतिज्ञान्यतरज्ञानचित्तनं। यदा हि जाग्रज्ज्ञाने स्वप्रज्ञानद
यि क्रियते स्वहृत्पावाकत्वसाम्यात् भंगुरविषयकत्वसाम्याच्च तदानवविरक्तं सचित्तं स्थिरं भव

गुरु
१४

ति॥ एतदर्थमेव श्रुतिस्मृत्योः स्वप्रार्थनपंचोरूप्यते। दीर्घस्वप्नमिमं विद्वीत्यादिभिः॥ तथा यदा जाग्र
त्पुरुषेषु सुषुप्तिद्वयः क्रियते। स्वहृत्पावाका साम्यात्। निद्रादोषेणांतरा नरास्वप्नदर्शनवदंत
रान्तरैव जगद्दर्शनाच्च। तदा ते साव्यवहारेषु विरक्तं सचित्तं स्थिरं भवति। तथा वस्मर्यते। यथा सु
षुप्तेषु यो विश्वमात्मनि पश्यति। आत्मानमेकदेशं मन्यते स्वप्न उच्यते। एवं जागरणादी
नि जीवस्थानानि चात्मनः। मायामात्राणि विज्ञायत दृष्टारं परं स्मरेत्। इत्यादिकमिति। यच्छप
रिकर्म यथाभिमतध्यानं। स्वाभिलषितं हरिहरमूर्त्यादौ ध्यानं। चित्तस्य स्वरूपादिरागान्नत्र स्थि
तस्यान्यत्रापि विवेकपर्यंतस्थितियोग्यता भवतीति। एतानि परिकर्माण्युक्तानि। एते युचिंतारू
पाणां परिकर्माणां मनुष्यानेका विकल्प इति। तदेव योगद्वयसाधारणं साधनमभ्यासवेराग्याद
ख्यमुक्तं॥ अभ्यासस्य च साधनं परिकर्माक्तं॥ तत्रायमवांतरविभागग्रहीत् यद्दृष्टां ग्राह्य
रूपषड्विंशतितत्वाभ्यासो वंशीकाणख्यमपरवेराग्यं च संप्रज्ञातयोगे साधनं। तत्र च वेरा

यो.सा.
१५

गंसाक्षादेव निनिरोधकारणं। अभ्यासस्तु समाधिरूपं गदारा॥ असंप्रज्ञातयोगे तु परवैराग्यमेव सा
क्षात्कारणं॥ वैराग्यरूपस्यैव ज्ञानस्याभ्यासस्तु वैराग्यनिव्य निद्वाराकारणं॥ परवैराग्यं च मे
तिव्यन्नतया विवेकख्यातावपि दुःस्वान्तिकायामले बुद्धिरित्युक्तं। मालेवनस्त्वभ्यासो विवेकसा
क्षात्कारद्वारे वा संप्रज्ञाते कारणं न साक्षादिति दिक्। इत्युक्तमाधिकारिणो योगसाधननिरूप
णं॥ ॥ अथ मध्यमाधिकारिणो युं जानम्यवान् प्रस्थादेः प्रकृष्टक्रियायोगरूपयोगसाधनं नि
रूप्यते। तस्य च क्रियायोगो मुख्यतः साधनं॥ अभ्यासवैराग्यादिकं तु यथाशक्तितो नुष्ठेयं॥ प्रकृष्टक्रि
यायोगश्च तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि। तत्र तपःशास्त्रोक्तवृत्तेन ग्रीनोत्थादिद्वंद्वसहनं। स्वा
ध्यायो मोक्षशास्त्राणामध्ययनं प्रणवादिजपो वा। ईश्वरप्रणिधानं तत्र परमगुरोः सर्वकर्मापराणां त
त्सर्वं भगवानेव कुरुते योगमायया। नाहं कर्तो सर्वमेव ब्रह्मेव कुरुते तथा। एतद्व्यापराणां प्रोक्तम्
विभिन्नतद्दर्शिभिरित्यादिना कर्मफलार्पणं च कर्मफलानां परमेश्वरो भोक्तेति चिंतनं। अतः तपि
२ कूलसंन्यासो वा भाव्यकारैस्तथा व्याख्यातत्वादिति। अर्पणशब्दार्थश्च स्मृतिषु उक्तो यथा। ज्ञानतो ज्ञानतो वापि यत्किं विदुः कुरुते नरः। त

गुरु
१५

ता. २

वेता वित्यादि श्रुतिभिः परमेश्वरस्यापि भोगसिद्धेः। अनश्नन्नन्यो अभिवाकशीति श्रुत्या चाभिमान
पूर्वकत्पमुखभोगस्यैव परमेश्वरे प्रतिषेधात्। यदेव जीवात्कर्मफलानि भोजयत्यपरे परमेश्वरा
णां तिनंदेव परमेश्वरस्य कर्मफलभोगः। यथार्थिभ्यो धनानि प्रयच्छन्नाता तद्वनभोक्ता तद्व
त्। न तु साक्षादेव कर्मफलस्वर्गनकादिकर्मेश्वरे भुंक्ते श्रुतिस्मृतिविरोधात्। यद्यपीश्वरस्य
नित्यानंदभोगो नित्य एव तथापि जीवानां कर्मफलप्रदानेनाभिव्यक्ततया ऐश्वर्यानुगतानंदः
भोगस्योत्पत्तिरेव चारिकी सिद्धस्तोत्पत्तिवदिति। क्रियायां च योगशब्दो योगसाधनत्वात्।
भक्तिज्ञानयोरिव गोणः। तस्य च क्रियायोगस्य योगवत्केशतनूकराणामपि फलं भवति
। समाधिभावनार्थः केशतनूकराणामर्थश्चेति सूत्रं। तत्र च समाधि शब्दो गगिनो रभेदेन यो
गद्वयवाची। तत्र योगद्वयं प्रागेव व्याख्यातं। केशतनूकराणामुसफले व्याख्यायते। तत्र दुःखा
ख्यकेशनिदानत्वात् केशाः पंच। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा इति। अनित्याशुचिदुः

यो.सा
१६

ग्वानात्मसुनित्यशुचिसुखात्मस्यातिरविद्या। आत्मानात्मनोर्द्वयमत्र स्वतश्चात्यन्तमभेदधर्मोऽस्मि
त्ता। अविद्यानुभेदाभेदमूहत इति विशेषः। एगदेवोवृत्तिसिद्धवेव। अभिनिवेशस्तु मरणादिभ
यो। एतेषामुत्तरोत्तरेषु पूर्वपूर्वकाराणां उत्तरोऽविद्यासर्वकेशानामूलत्वात् तत्रैव मुच्यते। अविद
यासत्त्व एवैते भवन्ति। अविद्यानाशश्चैतेषां नाश इति। एते च केशा व्याध्यादिवत् चित्तविक्षेपक
त्वाद्भागस्यापि विरोधिनः॥ एतेषां तनुत्वे च विवेकस्यातिप्रतिबंधाक्षमता। तच्च क्रियायोगस्य दृ
ष्टद्वारा फलं भवति। क्रियायोगेन हि चित्तशुद्धिक्रियते ततश्चाधर्माख्यकारणानां नवादविशादे
रपि तनुता भवति। तथा अभिमान एगदेवादि प्राक्त्वे क्रियायोगो न संभवति संभवेति चेन्न
वांगविकलो भवति। अतः क्रियायोगः स्वनिवृत्तये केशानां नवमपि संपादयतीति॥ एवं
योगोऽपि क्रियायोगस्य दृष्टो भयद्वारा फलं बोध्यम्। सत्त्वशुद्धिरदृष्टद्वारा। दृष्टं तु द्वा रं चित्तस्य
कर्मद्वारा नियमनादिकमिति॥ इदानीं केशानां नवस्य मोक्षपर्यंतं फलं सूत्रगणोक्तं सं

दृष्टार

गुरु
१६

कल्पकथ्यते। क्रियायोगेन केशानां नवमपि सति अंतरांतरा केशोरपि तिवक्षो विवेकस्यातिप्रवाहसाक्षा
त्कारपर्यवसायी भवति। ततश्चाविद्यादिकेशाः प्रसंख्यानाख्येन विवेकसाक्षात्कारेणाग्निनाद
ध्वीजकल्पाः प्ररोहसमर्थान् भवन्ति। इयं जीवमुक्तावस्था। ततश्च प्रारब्धसमाप्नोचि ते प्रली
यमाने दध्वीजकल्पा अप्यनागतावस्थाः सूक्ष्मकेशा अत्यंतं प्रलीयन्ते॥ तन्निवृत्तौ पुनर्जन्मका
रणाभावात्पुरुषः पुनरिदं दुःखं न भंक्त इति परममुक्तिरिति। ननु अनागतावस्थानामपि केश
शानां ज्ञाननाशपत्त्वमेव युक्तं किमिति कार्याक्षमता रूपदाहः कल्पत इति चेत्तदुच्यते। कार्या
णामनागतावस्थेव कारणस्य शक्तिरुच्यते। तां च विहाय कारणान्तिष्ठति। अग्न्यादौ दाहा
दिशक्तेर्यावद्दुग्धभावितात्। अतः प्रकर्मसंस्कारादीनां अनागतावस्थानां बीजशक्तिदाह
एव ज्ञानादिभिः क्रियते न त्वतीतावस्था सा तु चित्तनाशादेव भवति। धर्मिनाशस्य धर्मनाशक
त्वादिति॥ ॥ अथ कथमविद्यादिकेशाद्वधः कथं वा तन्निवृत्त्या मोक्ष इति तयोः प्रकारकथ्यते।

यो.सा
१७

अविद्यादिक्लेशेभ्यः सर्वधर्माधर्मैर्जायते। यस्य नाहं कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न निष्पद्यते। हत्वापि स इमान्
लोकान्न हन्ति न निबध्यते। इत्यादि स्मर्यते। धर्माधर्माभ्यां च जन्मायुर्भोगरूपा विपाका जायन्ते। तेभ्यः सुख
दुःखे। ततश्च पुरुषस्य तद्गोचरस्यो बंध इति। विपाकमध्ये च भोगशब्दाद्याकारावृत्तिरिति भेदः। तनुक्ते
शानां दुःखाख्यं हेतुत्ववत्त्वर्गादि सुखहेतुत्वमपि धर्मादिद्वारा स्मितत्वं कथं क्लेशा उच्यन्तीत्या इति
उच्यते। स्वर्गादिव मपि दुःखप्रचुरत्वा दुःखानुबंधित्वाच्च दुःखमेव विवेकिना मन्यते॥ ॥ तथा च सां
ख्यसूत्राणां पित॥ ॥ यथा दुःखानुबन्धे क्लेशा पुरुषस्य न तथा सुखादभिनासः। कुत्रापि कोपि सुखि
तितदपि दुःखवत्फलनवत्तमिति दुःखपक्षे निक्षिप्येति विवेकसाक्षात्कार इति। सोऽयमविद्यातो
बंधप्रकारकोर्म्युक्तः। रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबंधना। कार्यो ह्यस्य भवेदोषः पुराणा पुराण
मिति श्रुतिः। तद्वशादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भव इति क्लेशो भ्यो बंधप्रकार उक्तः। क्लेशनिवृत्तिनो मोक्षप्रका
र उच्यते। आत्मानात्मविवेकसाक्षात्कारादविद्या निवृत्त्या तन्मूलकानां क्लेशानराणामपि निवृत्तिः।

गुरु
१७

ततश्च कारणाभावाद्धर्माधर्मानुत्पत्तिः। अनारब्धफलकानां चोत्पन्नकर्मणां फलानुत्पादः। क्लेशाख्य
सहकार्यद्वेदात्। आरब्धफलककर्मणां च भोगे नैव नाशः। ततः प्रारब्धसमाप्त्यादेहपाते कारणा
भावान् पुनर्जन्म तदेव च दुःखनिवृत्तिरूपो मोक्ष इति। तदेवं च किंसाशास्त्रवदेव चतुर्व्यूहप्रति
पादकं सांख्ययोगादि मोक्षशास्त्रं॥ यथा हि रोगो रोगनिदानं आरोग्यं भैषज्यमिति वत्त्वारोव्यूहश्चि
किंसाशास्त्रस्य प्रतिपाद्या भवन्ति। एवमत्रापि हेयं हेयहेतुर्हानं हानोपाय इति वत्त्वारोव्यूहाः प्र
तिपाद्याः। तत्र हेयं दुःखं हेयहेतुर्विद्या हानं दुःखान्त्यन निवृत्तिर्हानोपायो विवेकसाक्षात्कार इ
ति। उपकारणानां ग्रहणाय सर्वत्र व्यूहपदराश्वर्थकं। तनु पुरुषस्य नित्यनिर्दुःखत्वात् कथं दुःख
हानिः पुरुषार्थ इति चेत्। भोग्यत्वरूपस्वत्वसंबन्धे नैव दुःखहानस्य सांख्यादिमते पुरुषार्थत्वात्
। यद्यपि भोगः साक्षात्काररूपतया स्वरूपतो नित्य एव तथापि घटाकाशवदुःखभोगस्या नित्य
तया तन्निवृत्तिः पुरुषार्थः स्यादेव। दुःखभोगस्य दुःखप्रतिविधावच्छिन्नवित्त्वरूपत्वादिति। अ

योसा
१८

त्रैविद्यायाहेयहेतुतायां द्वारतया दृष्टदृश्यसंयोगरूपं जन्मव्याख्यायाम् सूत्रभाष्याभ्यामनेनैव प्र
संगेन दृष्टदृश्ययोः पुं प्रकृत्योः स्वरूपं प्रपंचितं। मया पि वार्तिके सांख्यभाष्ये प्रपंचितं। सांख्ये
सारख्ये सांख्यप्रकरणौ त्वस्माभिर्विस्तरतः प्रकृतिपुरुषो विवेचितावतो विस्तरभयान्नैह प्र
करणौ प्रसूयते॥ ॥ इति मध्यमाधिकारिणां योगसाधननिरूपणं तत्प्रसंगेन क्रियायोग
संक्षेपज्ञानानवधारणोक्तहेतुतायानिरूपणं॥ ॥ अथ मंदाधिकारिणो योगमारुरुक्षोर्ग
हस्थादेर्योगसाधनान्युच्यंते। तानि च यथोक्तस्य ज्ञानस्यापि साधनानीत्याशयेन सूत्रभाष्या
भ्यां विवेकव्याप्तिसाधनविधयेव निर्दिष्टानि। तानि च। यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार
धारणाध्यानसमाधय इति। एतान्यष्टौ योगांगानि भवंति। मंदाधिकारिभिर्धारणादिरूप
पोभ्यासो यमनियमादिरूपः। समग्रक्रियायोगश्च यथाक्रममनुष्ठेय इत्याशयेन पिरिङ्गित्य
सर्वमेव मंदाधिकारिभ्य उपदिश्यते। तत्रादौ यमनियमाद्यनुष्ठानं केवलं कर्मयोग उच्यते। उक्त

गुरु
१८

ममध्यमयोश्च केवलज्ञानसमुच्चितकर्मणी प्रागेवोक्तं॥ ॥ तत्र च ज्ञानकर्मणोः प्रत्येकसमुच्च
यानुष्ठाने प्रमारां विष्कपुणं यथा॥ स नंदनादयो ब्रह्मभावाभावनया युताः। कर्मभावनया
चान्ये देवाद्याः स्थावरावराः। हिरण्यगर्भादिषु च कर्मबुद्धौ भयात्तिकेति। तत्र यमनियमो सू
त्रभाष्याभ्यां प्रदर्शितो। ईश्वरगीतावाक्येरेवात्र प्रदर्श्यते तथा। अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मच
र्यापरिग्रहो। यमाः संक्षेपतः प्रोक्ताः चित्तशुद्धिप्रदान्तरां। कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु स
र्वदा। अक्षेपज्ञाननं प्रोक्तान्वहिंसा परमर्षिभिः। अहिंसायाः परोधर्मो नास्ति हिंसा परं सुखं।
विधिना या भवेद्धिंसा सा त्वहिंसेव कीर्तिता। सत्येन सर्वमाप्नोति सत्ये सर्वप्रतिष्ठितं। यथार्थक
थनाचारः सत्यं प्रोक्तं द्विजातिभिः। परद्रव्यापहरणं चौर्याद्वैथिलेन वा। स्तेयं तस्यानाचरणा
दस्तेयं धर्मसाधनं। कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा॥ सर्वत्र मेथुनत्यागं ब्रह्मचर्यं प्रव
क्षते। इत्याणां मध्यमादानमापद्यपियथेक्षया। अपरिग्रह इत्युक्तं प्रयत्नेन पालयेत्।

यो सा
१९

तपस्वाध्यायसंतोषाः शौचमीश्वरपूजनं। समासान्नियमा प्रोक्ता योगमिदं प्रदायिनः। उपवासपसु
कादिषु बाह्या यथादिभिः। शरीरशुद्धिं प्राप्नुयात्पसास्तप उन्नमं। वेदांशत रुद्धीयपरादिज
यनुधाः। सत्वशुद्धिं करं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते। स्वाध्यायस्य च यो भेदावाचिको पांशुमानसाः। उन्न
रोत्तरवैशिष्ट्यं प्रादुर्वेदार्यवादिनः। यथा ब्रह्मवोधजननपरेषां शृण्वतां सुखं। स्वाध्यायो वाचिकः प्रो
क्त उपाशौ रथलक्षणा। ओष्ठयोः स्पन्दमात्रेण परस्परशब्दबोधकः। उपांशुरेव निर्दिष्टः साहस्रोवा
चिकान्नपः। यत्पदाक्षरसंगत्यापरिस्पन्दविवर्जितः। चिंतनं सर्वशब्दानां मानसं तेजसं विदुः। यदृ
च्छानाभनो नित्यं अलं पुंसो भवेदिति। याधीस्ताम्रययः प्रादुः संतोषं सुखलक्षणा। वाह्यमाभ्यंत
रं शौचं विधाप्रोक्तं द्विजोत्तमाः। मृजलाभ्यां स्मृतं वाह्यं मनः शुद्धिस्तथांतरं। स्तुतिस्मरणपूजाभि
र्वाघ्नः कायकर्मभिः। मुनिश्च लाजिवे भक्तिरेतदीश्वरपूजनमिति। अत्र यद्वैधर्हिंसाया अहिं
सात्वमुक्तं तद्वैवाचमनादि अपरिहार्यहिंसा परं। गृहस्थादिकर्तव्यहिंसा परं वा। भाष्यकारैर्यदृ

गुरु
१९

ज्ञादिषु हिंसाया अपित्यागस्तु महाव्रतत्वेन विहितः। भाष्यकारोक्तं चेश्वरप्रणिधानं सर्वकर्मपरं
रूपमीश्वरगीतोक्तपूजादीनामुपलक्षणमिति। अनयोर्यमनियमयोर्मध्ये यमानां निवृत्ति
मात्रतया देशकालाद्यपरिद्विजत्वसंभवेन तन्निवृत्तिकामहाव्रतसंज्ञा सूत्रकोरेणोक्ताः। नि
यमाना तु प्रवृत्तिरूपतया देशकालादियन्त्रितत्वेन नास्ति महाव्रतत्वरूपो वांतरविशेष इति।
यमनियमौ व्याख्याता वासनं व्याख्यायते। तत्र यावत्प्रेतजीवजातयस्तासां मुपवेशनेषु संस्थान
विशेषाः सर्वस्वासनानि भवन्ति। तेषु मुख्यनित्रीणां सनानि। ईश्वरगीतादियुक्तानि। यथा। आ
सनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममर्द्धसनं तथा। आसनानां च सर्वेषां मेतदासनमुन्नमं। उर्वारपरिविप्रेक्षा
कृत्वा पादतले उभे। समासीनात्मनः पद्ममेतदासनमुन्नमं। उभे कृत्वा पादतले जानूर्वोरंत
रेण हि। समासीनात्मनः प्रोक्तमासनं स्वस्तिकं परं॥ एकपादमथैकस्मिन्विष्टभ्योरसिसन्नमा
॥ आसीनार्द्धसनमिदं योगसाधनमुन्नममिति। आसनस्य प्रपंचस्त्वत्राजयोगप्रकरणात् न कि
यते। आसननाडीशुद्ध्यादयस्तु हठयोगादिग्रन्थेष्वंशेषु विशेषतो द्रष्टव्या आसनं व्याख्यातं॥

प्राणायामो व्याख्यायते ॥ रेचकः पूरकः कुम्भकश्चेति त्रिविधः प्राणायामः केवलकुम्भकश्चतुर्थः प्राणायामः ॥ तदुक्तं नारदीये रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकः शून्यकस्तथा ॥ एवं चतुर्विधः प्रोक्तः प्राणायामो मनीषिभिः ॥ जन्तूनां दक्षिणा नाडी पिंगला परिकीर्तिता ॥ सूर्यदेवतका चैव पितृयो निरिति स्मृता ॥ देवयो निरिति स्मृता ॥ इडा नाडी तु वामगा ॥ तत्राधिदेवतं चंद्रः शृणुध्वं गदतो मम ॥ एतयो रूभयो र्मध्ये मुखं नाडिका स्मृता ॥ अति सूक्ष्मगुह्यतमा ज्ञेया सा ब्रह्मदेवता ॥ वामे नरे च येन रेचकं नाड्येव कः स्मृतः ॥ पूरणा दक्षिणे नैव पूरणात् पूरकः स्मृतः ॥ स्वदेहे पूरकं वायुं निगृह्य न विमुचति ॥ संपूर्णकुम्भवति चेत् कुम्भकः सहिविश्रुतः ॥ न गृह्णाति न त्यजति न वायुं न तर्ह्यस्थितिः ॥ ज्ञेयं तद्व्यक्तं नाम प्राणायामं यथा स्थितमिति ॥ या जवत्क्यादौ च ॥ पूरकः कुम्भकश्चैव रेचकस्तदनंतरं ॥ प्राणायामस्त्रिधा ज्ञेयः कनीयो मध्यमोत्तमः ॥ द्वादशमात्रः कनीया न्मध्यमो मात्रा चतुर्विंशः ॥ उत्तमश्च द्विंशमात्रो मात्राभेदा स्मृता स्तज्ज्ञैरित्याहुर्न ॥ अत्र प्राणायामस्य पूरकादि क्रमकथनात् ॥ नारदाहुः को रेचकः दिक् क्रमो वैकल्पिक इति ॥ अस्मिंश्चतुर्विधप्राणायामे सूत्र

को रेणायं विशेष उक्तः ॥ आदौ यत्सहितं त्रयमभ्यस्यते तच्च देशकालसंख्याभिरवधत्तं भवति तदा दीर्घसूक्ष्मसंज्ञकं भवति ॥ तत्र रेचकस्य देशो नासिका ग्राह्णिका दशा गुलादिः ॥ सवर्द्धिका नूलादि क्रियाया निश्चयः ॥ पूरकस्य चामस्तकपादतलमाभ्यन्तरो देशः ॥ सच पिपीलिकास्य र्शतुल्यस्य ज्ञेयं निश्चयः कुम्भकस्य च रेचकपूरकयो र्वाह्याभ्यन्तरो देशो स मुचितावेव विषयः ॥ उभयत्रैव प्राणा स्पृष्टा निरोध्याता ॥ सच उक्तलिंगद्वयानुपलब्ध्य निश्चयः ॥ एवं देशो नावधत्तो व्याख्यातः ॥ काले नावधत्तो यथा ॥ एतावत्क्षणां रेचकः कर्तव्य एतावत्क्षणां पूरक इत्येव मंगीकृतं कालैव धत्त इति ॥ संख्याभिरवधत्तं स्तु यथा ॥ मात्राणां द्वादशादि संख्या त्रयेणावधत्त इति ॥ अत्र देशादि त्रयाणां प्राणायामपरिच्छेदकत्वे विकल्प एव न तु समुच्चयः ॥ केवलमात्राभिरपि प्राणायामपरिच्छेदस्य बहुशः स्मरणादिति ॥ एवमभ्यासक्रमेण यदा देशकालसंख्याभिरपरिच्छेदो रेचकपूरको विनैव माससंवत्सरादि स्थायी वृद्धदेशस्थायी कुम्भको भवति स केवलकुम्भकश्चतुर्थः प्राणायामो यमित्युक्तः ॥ सर्वे केवलकुम्भकः ॥ सहितं केवलं वापि कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ॥ यावत्के

१ प्राणायामः ॥ तस्मिन्सति आकाशगमनादिसिद्धयोजायते ॥ तदुक्तं कश्चित्संहितायां ॥ रेचकं पूरकं चैव कुम्भकं मुखं यदा युधाराणां प्रा

यो.सा.
२९

बलसिद्धिः स्यात्तावत्सहितमभ्यसेत् किं वने कुंभके सिद्धेरेव परकवर्जिते। न तस्य दुर्लभं किं विचित्रं
लोकेषु विद्यते इत्यादिभिरिति। प्राणाया मेवमात्रा मार्कण्डेयपुराणोक्तः। निमेषोन्मेषो मा
त्रा तालो लघ्वक्षरं तथा। प्राणाया मस्य संख्या र्थं स्मृता द्वादश मात्रिका इत्यादिभिः। मात्रा प्रमा
णा। द्वादश मात्रिका द्वादश गुणिता। इदं च द्वादश मात्रिकत्वं त्रिष्टेव सामान्यवचनात्। वसि
ष्ठसंहितादौ तु पूरकं षोडशमात्राभिः कुंभकं चतुष्टयं मात्राभिः रेचकं तु द्वात्रिंशन्मात्राभिः रुक्
। अतो मुख्यकल्पानुकल्परूपेणात्र व्यवस्थेति। अन्यश्च प्राणाया मे विशेषो नारदीयादियुक्तः। ज
गर्भश्च सगर्भश्च द्वितीयस्तु तयोर्वरः। जपध्यानं विना गर्भः सगर्भस्तत्समचित्। इत्यादिभिः। न
त्र जपमेव इत्यारगीतायामुक्तः। सव्याहृतिः सप्रणावांगायत्री शिरसा सह। त्रिजपेदायत प्राणाः
प्राणाया मः स उच्यते। इति योगिया जवल्के तु मात्रा प्रमाणा योगेन प्राणापाननिरोधनात्। ॐ
कारेण तु कर्तव्यः प्राणाया मोयथोदितः। इति केवलप्रणवजपो यं परमहंसानां। ध्यानं च पूर
कादिक्रमेणानाभि हृदयललाटे शुब्रह्मविष्णुशिवरूपाणां स्मृतिरुक्तः। परमहंसानां तु केवल

गुरुः
२९

मेव ब्रह्मधेयमुक्तः। प्राणवेन परब्रह्मध्यायीत नियतो यतिरित्यादि स्मृतिभिरिति दिक्। प्राणाया
म उक्तः। प्रत्याहार उच्यते। नारदीये। विषयेषु प्रशक्ता निदं द्रियाणि मुनीश्वराः। समाहृत्य निगृह्णाति प्र
त्याहारस्तु स स्मृतः। अनिर्जित्येन्द्रियगामं यस्तु ध्यानपणे भवेत्। मूढात्मानं च तं विद्याध्यानं
वा स्पृशति। स ध्याति इति। इन्द्रियाणां निग्रहश्च वशीकरणं वेदानुविधायीकरणमिति यावत्।
प्रत्याहार उक्तः। यमादीनि चैतानि प्रत्याहारानि योगांगानि देहप्रणोदियाणां निग्रहरूपाः
णि। इतः परं चित्रनिग्रहं पधारणाद्यंगत्रयं अभ्यर्हितं वक्तव्यं। तत्र धारणोच्यते। देशबंधश्चि
त्तस्य धारणा यत्र देशे ध्येयं चित्तनीयं तत्र चित्रस्य स्थिरीकरणमिति यावद्देशश्चोक्ता ईश्वर
गीतायां। हृत्पुंडरीकेनाभ्यावा मूर्द्धि पर्वतमस्तके। एवमादिप्रदेशेषु धारणा चित्रबंधनमि
ति। ननु मूर्त्यादियोगे देशो घटते सत्त्वपुरुषात्पतायोगे शुद्धब्रह्मयोगे वाक्यदेशो घटताह
ध्येयस्यापि सिद्धिर्न त्वादिति चेत्। अग्नेरिधनवत्स्वस्वोपाधिवत्तेरेव तडभयदेशत्वादिति।
यावत्कालावस्थित्या धारणादित्रयं भवति सकाल ईश्वरगीतायामवधत्तः। धारणा द्वादशाया

माध्यानं द्वादशधारणाः। ध्यानं द्वादशकं यावत्समाधिरभिधीयत इति द्वादश आध्यामाः
प्राणायामायावत्कालेन भवन्ति। तावत्कालपरिमितं चित्तं स्पृश्यते। कैकाग्रधारणोत्पा
दिरित्यर्थः। धारणां क्त्वा ध्यानमुच्यते। तत्र देशे ध्येयाकारवृत्तिप्रवाहो वृत्त्यन्तराव्यवहितो
ध्यानः॥ यथा हृत्पुंडरीकादौ चतुर्भुजादिचिंतनं। बुद्धिचिंतनो वा तद्विवेकतश्चेत्तत्तच्चित्तनं। का
रणोपाधौ चेश्वरगीतायामप्येतदेवोक्तं। दशावस्थितमालम्ब्य बुद्धेर्यावत्ति संतति। वृत्त्यन्ते
रसंस्थितान् ध्यानं सूरयो विदुरिति। ध्यानसमाधौ रपिकालनियम उक्त एवेति ध्यानमुक्तं
समाधिरुच्यते। तदेव ध्यानं यदा ध्येयावेशवशाद्धानध्येयध्यातृभावद्विषयसंध्येय
मात्राकारं भवति तदा समाधिरुच्यते। कालनियमश्चोक्त एव। ध्यानाद्याः स्यान्त्योऽपि विशेषः
योस्ति। अत्यन्ताभ्यर्हितादिविषये रिंद्रियसन्निकर्षे ध्यानस्य भूगो भवति न तु समाधौ गुरुः
ति। तथा च स्मर्यते। तदेव मात्मन्यवरुद्धचित्तो न वेद किं विदुर्हिरंतरं वा। यथेयुः कारेण पतिव्र
जं तमिषो गतात्मानं दर्शयार्थ इति। अत्र समाधिलक्षणो वृत्त्यन्तरनिरोधो न विशेष्यमाणो

ध्यानागित्यात्वरूपलक्षणा मेवेति मनस्य। एतत्कालीने नैव वृत्तिनिरोधेन ध्येयसाक्षात्कारेण
न्यत इत्यतः समाधिः संप्रज्ञातयोगस्य चरमांगं भवति। ननु यदि समाधिकाल एव वृत्त्यन्तरनिरो
धरूपः संप्रज्ञातयोगो भवति। तदानिरोधस्यैवागित्वे किं नियामकमिति चेत्। उक्तमेव पुनः
स्मार्यते। चित्तं स्वत एव सर्वार्थग्रहा समर्थं विभुत्वात्पुंकाशस्वभावत्वाच्च दर्पणावन्नथापि
विषयांतरावेशादभीष्टार्थोभाष्यमानोऽपि न साक्षात्कर्तुं शक्यते। अतो विषयांतरवृत्ति
निरोध एव प्रतिबंधकाभावरूपतया ध्येयसाक्षात्कारे साक्षात्काराणां भवति। समाधि
रपि तु तत्रांगमेव। साक्षात्कारो वृत्त्यन्तरनिरोधद्वारेण हेतुत्वादिति। तदेव धारणादित्रयं
व्याख्यातं। एतच्च त्रयमेकस्मिन्नालंबने वर्तमानं संयम इत्युच्यते। तस्य संयमस्य स्थूला
दिक्रमेणाविविक्तपरमात्मपर्यंतभूमिषु विनियोगः कर्तव्यः। तस्य भूमिषु विनियोग
इति सूत्रात्। स्थूले विनिर्जितं चित्तं ततः सूक्ष्मशनेर्नयेत्। इति स्मर्यते॥ अयं तूत्सव
एवेति शोभेवाक्तं। अतो यदीश्वरप्रसादात्सकुरु प्रसादाद्वा आदावेव सूक्ष्मसूक्ष्मभूमि

कायामवस्थितियोग्यतास्वचित्रस्पष्टपते। तदानस्थूनादिपूर्वभूमिकयामुमुक्षुभिः कालक्षेपः कर्तव्यः।
उत्तरभूमिकारोहपस्पपूर्वभूमिकाप्रयोजनस्यान्यतएवसिद्धेः॥ तथाचस्मर्यते। सारभूतमुपासीतजानंय
स्वार्थसाधकं। ज्ञानानां बहुताख्येययोगविप्रकराहिमा। इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमितियत्तु पितृश्रोत। आसंकल्पस
हस्तेषु नैव ज्ञेयमवाप्नुयादिति। अतोत्रप्रकृष्टाधिकारीणां परमात्मा लंबन एव संयमप्रकारोऽस्माभिर्हृदा
ह्रियते। सत्त्वपुरुषान्यतालंबनस्य संयमस्य तु प्रकारं तच्छेयतयैव वक्ष्यामः। तत्र परमात्मसंयमेनारदीयहरि
भक्तिमुधोदयस्य प्रकारः कथ्यते। यथा। नारद उवाच। विलाप्य विल्लां हृत्स्वं विदेकस्वोधने। एजयोगं प्रव
क्षामितं शृणु ध्वं द्विजोत्तमाः। वेदांतेभ्यः सतां संगं तस्मिन्पुण्ये च स्वतस्तथा। ज्ञेयो न्तः प्रकृतेरन्य आत्मा सम्पु
मुक्षुभिः। इत्यात्मानं दृढं ज्ञात्वा संगं सर्वं ततस्त्यजेत्। अद्वैतसिद्धौ यतनामन्यसंगो हरिः स्फुटं। एकांते स्वास
नेधीरः शुचिर्दक्षः समाहितः। यते तोपनिषद्दृष्टमायाभिन्नात्मदर्शने। पराकप्रवृत्ताक्षगणयोगी प्रत्यक्प्रवाह्ये
त। हृद्या मार्गं तदत्यंतं मुक्तास्त्रौघमिवार्जुनः। स्थापयित्वा पदेशाणि स्वे स्वे तत्तु मनः शनैः। निवृत्त्यसैन्यराजो
नं वेश्पचांतः प्रवेशयेत्। अंतर्लानि च मनसि न चलंती द्वियारण्यपि। अत्राणि स्तिमितानीव चोदके न्यगते निले।

ततोवपुरहंकारबुद्धिभ्योन्यचिदात्मानि। तासां प्रवर्तयितरि स्वात्मानि स्थापयेन्मनः। मुधा कर्तृत्वभोक्तृत्वमानि
नंतमथामलं। सर्वात्मनि विदानंदधने विद्वो सुयोजयेत्। सलिलं काकाख्ये वदीपो ग्राविव तन्मयः। जीवो मो
ठरात्पृथक् बुद्धौ युक्तो ब्रह्मणि लीयते॥ अयं च जीवपरयोर्योगे योगाभिधो द्विजाः। सर्वोपनिषदामर्थो मुनिगो
प्यः परात्परः। एवं ब्रह्मण्युक्तात्मा सन्निरंतरचिद्रसः। आसीताभ्यंतरं बाह्यं विलाप्य जगदात्मानि। क्रमाद्विल
प्यन्नेवं कठिनांशोपमं जगत्। विस्तरं स्वात्मविशो गीनिर्विशेषे विलापयेत्। एवं सततयुक्तात्मा क्रमादि
स्तुमयो भवेत्। न हि सैधवं शैलोपि क्षणादंबुमयो भवेत्। सुस्थितोपि जगत्कृत्स्नं विस्तुरेवेति भाव्यत्। नि
र्ममो निरहंकारश्चिच्छिथिलसंस्तुतिः। एवं सततमभ्यासाद्व्रीनबुद्धेः परात्मानि। कर्माणि बुद्धिपूर्वाणि निवर्तते
स्वतो द्विजाः॥ पूर्वाभ्यासबलात्कार्ये न लोको न च वैदिकः। अपरापपापः सर्वात्मा जीवन्मुक्तः स उच्यते॥ त
द्देहपाते च पुनः सर्वगेन स जायते। एवमद्वैतयोगेन विमुक्तिर्वोनयोदितेति। एतेषां वाक्यानां कठिनांशो व्या
ख्यायते॥ आदौ वेदांतादिभ्यः आत्मानात्मसामान्यं सविकारप्रकृतेर्विवेकेनावधार्यं शति। एवं साधनैरात्मानं
दृढं ज्ञात्वा श्रवणमननाभ्यानिश्चित्य ततः सर्वसंगं त्यजेत्। योगेनात्मसाक्षात्काराय परमहंसाश्रमी भवेत्। अ

दैतसिद्धिर्वक्ष्यमाणाद्वितीयसाक्षात्कारः॥ केवल्यनिष्पत्तिर्वासंन्यस्ययत्कार्यं तदाह। यतेतशति। उपनिषद्सु
पनिवस्तुक्तः। मायाभिन्नः प्रकृतिविविक्तः। अथवा मायाशब्देनात्र जीवात्मापि विवक्षितस्ततोपि विवर्केना
त्र परमात्मन एव ज्ञेयतया वक्ष्यमाणात्वात्। परमात्मावरकत्वेन जीवेपि मायाशब्दप्रयोगोचित्याह। यत्नप्रका
रमाह। परागित्यादिना। पराकवहिः प्रत्यगंतरतमार्गवहिर्मार्गः॥ अनेन श्लोकेन प्रत्याहार एवोक्तः॥ यमादयः
प्राणायामान्नाथवहिरंगत्वेनानावश्यकत्वादत्र नोक्ताः। अथवा। एकांते स्वासनेधीरा इत्यादिवाक्येनैव संक्षेपा
द्यमाद्यंगवत्तुष्टमुक्तं। प्रत्याहारमुक्तासंयमप्रकारमाह। ततोवपुरित्यादिवाभ्यां। अत्र प्रथमश्लोकेनांतर्य
मिराः परमात्मनो देशे जीवात्मनि चित्तस्थापनरूपाधारणा प्रोक्ता। मुधेत्यादिश्लोकेन बध्मानसमाधीसं
क्षेपेणोक्तो। तस्यार्थः। तं जीवात्मानं मुधावृथा कर्तृत्वभोक्तृत्वादियुक्त्वा तं आभिमानममलं उपाधिविविक्त
त्वाद्बुद्धं। सर्वेषां यथोक्तानां देहादिजीवांतानां मात्मनि परमात्मनि स्तोपाधिविविक्ते सुयोजयेत्। विलापये
त्प्रलीना विलं जीवकं परमात्मानं चित्तयेदिति। ज्ञेयत्वोपपादनाय प्रलयस्यैव तात्त्विकत्वं दृष्टान्तेनाह। सति
नशति। जीवो लोके मोहादेव परमात्मनः पृथगुद्धो विभक्ततया ज्ञायते। विभागस्य नैमित्तिकत्वेनाल्पकालाव

स्थायित्वादिनावविकारवद्वाच्यं भागमात्रत्वात्। नन्वनस्तु जीवो युक्तो योगाख्यसाधनवान्सलिलादौ
करकादिरिव ब्रह्मणिलीयते। यतस्तन्मयस्तत्कार्यरित्यर्थः। शेषं स्पष्टं प्रायमितिदिक्। तदेव मय्योयो
गो गान्धुक्तानितत्रांगतायामयं विशेषः सूत्रकोरेणोक्तः। प्रत्याहारपर्यंतपंचांगापेक्षयाधारणादि
त्रयसंप्रज्ञातयोगस्यांतरंगं भवति। पंचांगानां प्रायशो देहप्राणोदियसंस्काररूपत्वात्। धारणादि
त्रयस्य तु योगाश्रयविन्नसंस्कारत्वात्। किंच। पंचांगानामभावेपि प्राग्भावीयस्ते कदाचिद्योगो भ
वति। धारणादित्रयस्य तु महभावेनैवांगतयानेन विना योगो न जायत इति। तदपि धारणादित्रयमसंप्र
ज्ञातस्य वहिरंगं भवति। असंप्रज्ञातयोगस्य निगलंवनत्वात्। जन्मान्तरीयेण धारणादिनोत्पत्तिकज्ञानवैरा
ग्याणाभवेनैव यामसंप्रज्ञातयोगस्योक्तत्वाच्चेति॥ ॥ इति विज्ञानभिक्षुविरचिते योगसारसंग्रहे योग
साधननिरूपणाद्वितीयोऽंशः॥ ॥ अतः परं संयमसिद्धयो वक्तव्याः। सिद्धिकामानां ज्ञानादिप्रतिबंधक
तुल्योपगमाय तत्र तन्मयमनित्यस्य वधारणा यवतथा मुमुक्षुणां हेयत्वप्रतिपादनाय। तथा च कर्म
सिद्धेते सूत्रे। तदेवाग्यादपि दोषबीजक्षये केवल्यमिति। अत्र विषयभेदेनानंतानां संयमानाम

नताः सिद्धयः ॥ तासु कियत्पुण्यसूत्रभाष्याभ्यामुक्तं । अस्माभिस्तु ग्रंथवाहुल्यभियाताभ्योपि समुद्रस्य सारतरा एव सिद्धयः उच्यन्ते । तत्र संयमविषयसाक्षात्कारात् संयमसिद्धितया कथ्यते । संयमानां स्वस्वविषयसाक्षात्कारहेतुतायाः सामान्यतएव लब्धत्वात् । क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणोर्यहीतृग्रहणालेख्यतस्य तदंजनता समापत्तिरिति सूत्रेण । तथा भुवनज्ञानं सूर्यसंयमादित्यादि सूत्रेषु अन्यविषयकसंयमसिद्धितया अन्यज्ञानादेः कथनाच्च । किंतु स्वविषयसाक्षात्कारपर्यंतस्य संयमस्य विषयांतरज्ञानादिरेव सिद्धितया कथ्यत इति मंतव्यं । अन्यविषयकसंयमस्य प्रतिनियमान्यपदार्थज्ञानादिकं योगजनधर्मद्वारा भवति यज्ञविशेषात्सर्गाविशेषवदिति । तत्र यस्मात्संयमादात्मसाक्षात्काररूपा सिद्धिर्भवति तदुभयमेवाभ्यर्हितत्वादादावुच्यते । तत्र सूत्रं । सत्त्वगुरुष्वयोरत्यंता संकीर्णयोः प्रत्यया विवेको भोगः परात्त्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानमिति । भोगमध्ये वैद्विप्रत्ययविवेकेन पौरुषप्रत्यये संयमः कर्तव्य इत्याशयेन भोगोप्यत्र लभ्यते । तथा वायमर्थः । सत्त्वमुपाधिः कार्यकारणसाधारणः पुरुषस्तद्वृत्तिमाक्षी जीवेश्वरसाधारणस्तयोरत्यंता संकीर्णयोस्तमः प्रकाशवदत्यंतविधर्मिणो रपि यः परस्परप्रतिविंबवशात्प्रत्ययाविशेषः प्रत्ययो विवेकाग्रहणमेकत्वप्रमोवाशब्दाद्याकारवृत्तिरेव ज्ञानमित्येवं तत्रायः पिंडवदेकतावृत्तिरूपः स भोगो मुख्य इति शेषः ।

तथावभाष्यं । इष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणां अविभागापन्नं भोग इति । तयोः प्रत्यययोर्मध्ये संस्पृकारित्वात्प्यगर्थोयः शब्दाद्याकारा उपाधिसत्त्वस्य प्रत्ययस्तस्माद्देहेन स्वार्थे ज्ञानरूपे पुरुषस्य प्रत्यये संयमानुभयविवेकसाक्षात्कारपर्यंतात्पुरुषज्ञानं कूटस्थविभुनित्यभुक्षमुक्तत्वादिना आत्मसाक्षात्कारो भवति । अखिलप्रपञ्चात्पुरुषस्य विवेको नुभूयत इति यावत् । अत्र परार्थत्वं च प्रत्यययोर्विवेकहेतुविधयोपपत्त्यस्ते । तत्र परार्थत्वं परमात्रस्य भोगापवर्गसाधनत्वं । स्वार्थत्वं तु स्वभोगापवर्गसाधनत्वं । अत्र तु भोगो विषयानुभवमात्रमिति । ननु पौरुषेयः प्रत्ययः पुरुषस्य स्वरूपमेव अतः कथं तत्साक्षात्कारपर्यंतस्य संयमस्य पुरुषज्ञानं फलं स्यात् तस्य प्रागेव सिद्धत्वापत्तिवेत्त । यद्युकाशवच्छब्दादिदृश्यवच्छिन्नविदाकाशभागस्य वृत्तिविवेकेन साक्षात्कारः परिपूर्णत्वादिरूपे अखिलप्रपञ्चविवेकेन च तत्साक्षात्कारस्य सिद्धिरूपस्य भिन्नत्वादिति दिक् । तस्मिन् संयमं विहायात्मसाक्षात्कारस्यान्यउपायो नास्ति । अत आत्मजिज्ञासुभिरयमेव संयमः संयमांतरापत्तिमादिसिद्धिहेतुनिविहाय कर्तव्य इति सांख्ययोगयोरहस्यं स्वानुभवसिद्धमुपदिष्टं एतस्मिंश्च संयमे क्रियमाणे अन्या अपि सिद्धयः पुरुषज्ञानस्य लिंगभूता आदौ जायन्ते । प्रातिभश्रवणवेदभादशीत्वादवार्ता संज्ञकाः ।

यो.सा
२६

तत्र दृष्टकारणं विनैवाकस्माद्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतसूक्ष्माद्यर्थसुराणामर्थप्रतितज्जन्यज्ञानं प्रति
मंमनसः सिद्धिः। तथा व्यवहितादिश्रवणं श्रावणं श्रोत्रस्य सिद्धिः। तथा व्यवहितादिस्पर्शनवेदनं त्वगिन्द्रिय
स्य सिद्धिः। तथा व्यवहितादिदर्शनमादर्शश्चक्षुषः सिद्धिः। तथा व्यवहितादिरसग्रहणं आस्वादोरसनायाः सि
द्धिः। तथा व्यवहितादिगन्धग्रहणं वार्ताघ्राणस्य सिद्धिरिति। एताः षडिन्द्रियस्य षट्सिद्धयः। पुरुषसाक्षात्कारहे
तोः प्रत्ययसमाधेरुपसर्गा अंतर्गताः। विषयभोगतः समाधिभ्रंशाद्युत्थितचित्तस्य बहिर्मुखस्य दृष्ट्यैव तु सिद्ध
यः पुरुषार्थसिद्धिरुपाज्यंते। ते समाधायुपसर्गा मुत्थाने सिद्धय इति सूत्रात् अतएता आत्मजिज्ञासुभिर्न कामनी
याः। कदाचिदकामत उपस्थिता वपुपेक्षणीया इति। इत्यात्मज्ञानरूपसिद्धिहेतोः संयमस्य कथनं। इतः परं वितर्क
विचारानंदास्मितानुगतसंप्रज्ञातानां हेतवो ये ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु संयमास्तेषां सिद्धयो वक्तव्याः। तत्र ग्राह्यग्रह
णग्रहीतृक्रमेणैवोत्सर्गतः संयमो त्यादात्प्रथमं ग्राह्यसंयमस्य सिद्धिरुच्यते। ग्राह्याणि भूतानि तानि च कार्यका
राणां भेदेन धर्मधर्म्यभेदेन च पंचरूपाणि भवन्ति। रूपाणि च। स्थूल सूक्ष्म सूक्ष्मा न्वयार्थवत्त्वसंज्ञानि। तत्र श
ब्दादयो विशेषा आकाशादयश्च भूतानां स्थूलरूपं। आकाशत्ववायुत्वादिसामान्यपंचकंच भूतानां स्वरूपाख्य

गुरुः
२६

रूपांशुश्चादिनन्यात्र पंचकं तु सूक्ष्मरूपं। अनुगच्छतीत्यन्वयः सत्त्वादिगुणात्रयात्मिका प्रकृतिरन्वया
ख्यं रूपं। गुणागतपुरुषार्थो भोगापवर्गरूपोऽर्थवत्त्वमिति। एतद्वपंचकसंघातरूपेणैवैते पंचरू
पैः संयमात्साक्षात्कारपर्यंतानैरेवरूपैर्भूतजयरूपा सिद्धिर्भवन्ति। स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसं
यमाद्भूतजय इति सूत्रात्। जयश्च वशवर्तित्वं स्वेच्छानुसारतः प्रवर्तनं। यद्यप्यहंकारबुद्धि अपि भूतका
राणां त्वेन भूतानुगततया भूतानां रूपं भवतः तथापि यज्ञादिफलवत्संयमसिद्धेर्वाचनिकतया भूते
षु बुद्ध्यहंकाररूपाभ्यां संयमस्य तदुभयजपः फलमित्याशयेन तदुभय रूपसंयमो भूतेषु नोक्तः इ
न्द्रियेषु तु वक्ष्यते। ततश्च भूतजयादणिमादि प्रादुर्भावः कायसंपदुतधर्मो न भिद्यतश्चेत्येतत्सिद्धिर्
यं भवति। तत्र अणिमा शब्दोऽसिद्धयः स्मृतिषु परिगणिताः। अणिमा महिमा मूर्तेर्ध्वधिमा प्राप्तिरि
न्द्रियैः। प्राकाश्यश्च न दृष्टेः शुशक्तिपेरगामी शिना। गुणोऽयं गोवसितायत्कामस्तदवस्यतीति। तत्र
स्वेच्छया रागपरिमितशरीरो भवतीत्यणिमा। एवं महिमाः लघिमा तु गुरुतरशरीरोऽपि तूलादिवध्व
यं भवति येनाकाशादिषु संचरति। इन्द्रियैः प्राप्तिस्तु भूमिस्त्वसंवा गुल्याचंद्रमसं संसृजतीत्यादिरूपा।

यो सा
२१

आकाशमवक्रतद्वे सुखगोदियुजनादियुवगत्यप्रतिबंधः। ईशिताचशक्तीनां भूतभौतिकानां स्वेच्छया
प्रेरणा। वशिता भूतभौतिकानां शक्तिप्रतिबंधसामर्थ्यस्वस्य चतदवशत्वं। यत्र कामावसायित्वसंज्ञान्व
यमी सिद्धिः विद्यस्यापि स्वेच्छया मनीकरणा सामर्थ्यं अमृतस्यापि च विधीकरणा सामर्थ्यं इत्या
दिरूपेति अणिमाद्यसिद्धिर्व्याख्याता। कायसम्पन्नरूपलावण्यबलवज्जसंहननत्वादीनि। भूत
धर्मो नभिघातस्तुष्टिमादिधर्मैः काठिन्यादिभिर्योगिशरीरस्य गत्याद्यप्रतिघातः। तद्यथा पृष्ठ
थिवीकाठिन्येन शरीरक्रियानप्रतिवध्नातियेन पर्वतमपि भित्वा स्थूलशरीरं गच्छति शिलाम
पि नानुप्रविशति चिति। तथा आपः स्निग्धाः शरीरं न क्लेदयन्ति। आग्निरुत्थो न दहति। वायु
गतेशीलोनचालयति। आकाशमनावाकमथावरोणितियेन सिद्धस्तत्राप्यदृश्यो भवतीति प्रा
ह्यसंयमस्य सिद्धयुक्ताः। ग्रहाण संयमस्योच्यन्ते। गृह्यन्ते एभिरिति ग्रहाण्येकादशेन्द्रियाणि गुरु
। तान्यपि कार्यकारणाभेदेन धर्मधर्मभेदेन च पंचरूपाणि भवन्ति। रूपाणि च ग्रहाण्यस्व
रूपास्मिन्तान्वयार्थवत्त्वसंज्ञानि। तत्र इन्द्रियाणां कृतयो ग्रहाणां। इन्द्रियाणि स्वरूपं। अहंकार

गुरु
२१

अस्मिता। अत्रैव बुद्धेरप्यंतर्भावः। अन्वयश्च पूर्ववदुगात्रयात्मिका प्रकृतिः। अर्थवत्त्वं तु पूर्ववत्।
एतद्रूपं च कसंघातरूपेच्छिन्दियेयु एतेः संयमात्साक्षात्कारपर्यन्तादिन्द्रियजयरूपा सिद्धि
भवन्ति। ग्रहाण्यस्वरूपास्मिन्तान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजय इति सूत्रात्। ततश्च मनोजवित्वं
विकरणाभावः प्रधानजपित्वं चेत्पेतत्सिद्धिश्च भवति। तत्र कायस्यानुन्नमगतिना भो मनो
जवित्वयेनोपासकादिभिः स्मृतमात्राः क्षणादेव सिद्धाः पुरोदृश्यन्ते। स्थूलदेहनेरपेक्षेणोद्दि
याराण्यथेदं व्यवहितादि साधारणार्थेषु नित्यलाभो विकरणाभावः। इन्द्रियाणां सर्वत्र विह
कीर्णतेति यावत् सर्वत्र प्रकृतीनां तद्विकारणां च वशित्वं स्वेच्छया प्रेरणा सामर्थ्यं प्रकृतिजय
इति। एताश्च पंचरूपेन्द्रियसंयमस्य निम्नः सिद्धयो ननु यो मधुपतिका इत्युच्यन्ते। ग्रहाणां
संयमस्य सिद्धयुक्ताः ग्रहीतृ संयमस्योच्यन्ते। ग्रहीतृ कार्यकारणविलक्षणत्वात् निर्धर्मत्वा
च्च रूपभेदो नास्ति ग्रहीतृरिपुरुषसामान्ये उपाधिसत्त्वाद्देन संयमात्साक्षात्कारपर्यन्तात्सर्व
भावाधिक्यात् त्वं सर्वज्ञत्वं च भवति। सत्त्वपुरुषान्यतारव्याप्तिमात्रस्य सर्वभावाधिक्यात् त्वं स

यो सा
२८

वस्तुत्वेति सूत्रात्। इयं च सिद्धिः सर्वकामावस्था अखिलशोकहरत्वादिशोकेषु च्यते। तत्र पर-
मेश्वरवत्त्वे च या सर्ववस्तुष्वेरा सा मर्त्यसर्वभावाधिव्याप्तत्वं प्रकृतिपुरुषादिव्यप्रतिहते क-
त्वमि। तथा च तत्। सार्वज्ञ्यं तु वक्ष्यमाणं। तदेव च सार्वज्ञ्यं विवेकजं ज्ञानं नारकमित्युच्यते। सत्त्व-
पुरुषविवेकसंयमजन्यत्वात् संसारतारकत्वाच्च। तत्र सार्वज्ञ्यं सूत्रेण लक्षितं। तारकं सर्वविष-
यकं सर्वथा विषयक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानमिति। तथा पिष्णुपुराणोपिलक्षितं। अंधं तम इ-
वाज्ञानं दीपवच्चंद्रियोद्वं। यथा सूर्यास्तथा ज्ञानं यदि प्रथमं विवेकजमिति। पूर्वपरार्थप्रत्ययादे-
देन स्वार्थप्रत्यये संयमस्य तत्साक्षात्कारपर्यंतस्य पुरुषसाक्षात्काररूपा सिद्धिरुक्ता। अ-
त्र तु बुद्धिमत्त्वादेदेन पुरुषे संयमस्य पुरुषसाक्षात्कारपर्यंतस्य सार्वज्ञ्यादिसिद्धिरुच्यते इ-
ति भेदः। तदिदं ग्रहीतुं संयमस्य सिद्धिदममुक्ता सूत्रकारेण तस्यैवास्या सर्वसिद्धिर्मूर्ध-
न्या परमा सिद्धिरुक्तास्ति। तदेराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यमिति। अस्यायमर्थः। केश-
कर्मरूपाणां दोषाणां संसारबीजानां आत्मज्ञानेन निःशेषतः क्षये सति तयोः सिद्धोरपि वै

गुरु
२८

राग्यं अलं प्रत्ययोजायते न स्माद्वैराग्या कैवल्यरूपा सिद्धिरिति। तदुक्तं मोक्षधर्मे। वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्ष-
स्य परमो विधिः। ज्ञानादेव नु वैराग्यं जायते येन मुच्यते इति। यदि ज्ञानस्यापरिपाकात् सार्वज्ञ्यादिरागास्ति-
त्यंतर्हि संयमस्योक्तमिदं द्वयं कैवल्यस्य सिद्धं न रागो भवतीत्याशयः। तदेवं मुख्यसंयमानां सिद्ध-
युक्ताः। यथा च सर्वज्ञत्वं पर्यंतं सिद्धिज्ञानं विनापि मोक्षो भवति। तथा प्रागेवोक्तं। इदानीं सिद्धिप्रकार-
कथ्यते। यदा मनुष्यादिशरीरेणैव देवभावं प्राप्नोति यदा वा अणिमादिसिद्धयः प्रादुर्भवन्ति तदा किं-
संकल्पयोगजधर्माभ्यां जतिरिक्तकारणामपेक्षते न वेति संशये निर्णयसूत्रं। जात्यंतरपरिणामः-
प्रकृत्या पूरादिति। अस्यायमर्थः। मनुष्यादिशरीरस्य देवादिजात्यंतररूपः परिणामः सत्त्वादिविशे-
यरूपाणां देवादिशरीरारंभयोग्यानामा पूरादेव भवति। तत्र वायुपुराणो। अधर्मादिप्रतिबंधनिवृत्ति-
द्वाराणो गिसंकल्पयोगजधर्मादिकं निमित्तमात्रं न तु प्रकृतिप्रेरकं भवति प्रकृतीनां स्वतः एव सर्व-
परिणामसामर्थ्यात्। अनो न प्रकृतिस्त्वं अक्षतिः। तथा च सूत्रं। निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां च र-
णभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् इति। अत्र प्रकृत्या पूरेण प्रकृत्यपसरणमुपलक्ष्यते। जात्यंतरपरिणाम-

मेनवअणिमामहिमायाअपिसिद्धयउपलक्ष्यते।तेनयथायोगंप्रकृत्यापूरणापसरणाभ्यास
र्वाःसिद्धयउत्पद्यते॥एतेनवामननृसिंहवराहादीनांशरीरप्रकृत्यापूरणादेवशरीरवृद्धिरात्म्या
दिपीयमानसमुदादेश्वल्पत्वंप्रकृत्यपसरणाउपपन्नमिति।कायव्यूहादिकंतुदेहांतरादिप्रकृती
नांपृथगेवारंभकेसंयोगादुपवर्ति।तिविशेषः।ननुयदायोगीकायव्यूहं करोति तदा किंतु देहप्रतिनि
यतानिचिन्तानिचिन्तानिचिन्तप्रकृतिनो निर्मिमीमेति किं वा संकेनैव निर्मातृ चिन्तेन सर्वाणि शरी
राण्यधितिष्ठतीति संशये निर्णयसूत्रे।निर्माणा चिन्तात्म्यस्मितामात्रादिति।अस्यायमर्थः।अस्मि
तामात्रा महेकारुतस्मात्कारणादहंन्येवशरीरप्रतिनियतानिमनांसियोगिसंकल्पजायंतइति
।अन्यथाएकचिन्तेन विरुद्धानां भोगसमाध्यादीनां नान्यदेहेष्वेकदानसंभवतदा श्रीरामरूपती
लाविग्रहे श्रीविष्णोः सर्वज्ञस्य निर्मातृ चिन्तेनाज्ञानस्वीकारश्चनोपपद्यतइति भावः।योगिनानाना
शरीरैर्विरुद्धनानाकार्यनुस्मर्यते।आप्नोति विषयानेके श्वित्तेके श्विदुयंत पश्चोत्ता योगेश्वरा शरीरा
णिकरोति विकरोति चेति।सर्वथा तु निर्माणा चिन्तानामेकमेव निर्मातृ चिन्तप्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रयोज

कंभवति।प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चिन्तमेकमनेकेष्वामितिसूत्रात्।कदाचित्कंतु एकेनापि चिन्तेन नाना
शरीराधिष्ठानमत्र न निराक्रियते योगिनां स्वतंत्रस्थत्वादिति।एतेन हिरण्यगर्भादीनां जगत्सृष्ट्या
दिपि प्रकृत्या पूरादिना व्याख्याता।अत्र प्रकृत्या पूरेण जीवांतराणां स्वस्वोपाधिसंयोगस्याप्युप
लक्षणा।येन योगी जीवांतरासंयोगेन गजतुरगादीनि निर्माये श्वर्यभुंक्तइति।यथावसमाधिसि
द्धयउक्ताएवमेव जन्मादिसिद्धयोपि मंतव्याः।विशेषस्त्वयं समाधिसंस्कृतं चिन्तमेवात्मसाक्षा
त्कारद्वारा साक्षात् मोक्षहेतुर्न जन्मादिसिद्धमिति।तत्र जन्मोद्यधिमंत्रतपः समाधिजाः सिद्धय
इति सूत्रेण पंचप्रकारा उक्ताः।तत्र देवानां जन्मसिद्धिराणिमादिरूपा।असुरादीनां चोद्यधिसि
द्धिर्महाबलत्वादि सुवर्णादिसिद्धिश्च।मंत्रसिद्धिस्तु मंत्रैराकाशगमनादिः।तपःसिद्धिश्च तपसा संक
त्यसिद्ध्यादिः।समाधिसिद्धयस्तु व्याख्याता इति।प्रज्ञादादीनां भक्त्यादिजन्यसिद्धयश्च तपःसिद्धिमध्येष
वशादीया।अक्षयः परमोधर्मो भक्तिलेशेन जायते इति स्मृत्या तपोन्नरापेक्षया पि भक्तिरधिकेनैव वि
शेष इति दिक्॥ ॥इति विज्ञानभिक्षुर्कृते योगसारसंग्रहे योगसिद्धिनिरूपणान्तरीयोऽंशः॥योगविभू

यो सा
३०

नयः प्रतिपादिताः। इदानीं ज्ञानयोगयोर्मुख्यफलं कैवल्यं प्रतिपाद्यते। नत्र सूत्रं। पुरुषार्थशून्यानां गुणानां
प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठावाचिनिशक्तेरिति। अत्र गुणशब्देन बुद्धिरूपतया परिणताः सत्त्वादयः
उक्ताः। कैवल्यमेकाकिता। सा चान्योन्यवियोगरूपतया गुणपुरुषयोर्भूयोरिव भवति। नत्र विवेकस्या
त्यापारवैराग्येण पुरुषार्थशून्यानां गुणानां पुरुषोपकरणानां आत्यंतिकप्रतिप्रसवः प्रलयस्तस्मान्पु
रुषः दत्ततवियोग इति यावत्। ननु नाशः। कृतार्थप्रतिनष्टमप्यनष्टं न दत्तपुरुषसाधारणत्वादिति
सूत्रात्। सतदाशंकैवल्यप्रकृतिधर्मः। द्वितीयं च कैवल्यं पुरुषस्य स्वरूपप्रतिष्ठावाचिनिशक्तेरेवा
प्रतिविंदरूपेणोपाधिविशुद्धेऽर्थः। उभयपक्षेऽपि पुरुषस्य दुःखभोगनिवृत्तिरूपपुरुषार्थपर्यव
सानं भवति। अतएव। हेयं दुःखमनागतं। मिति स्वसूत्रं। त्रिविधं दुःखान्यतनिवृत्तिरत्यंतपुरुषार्थं
निवदंति तेः सहास्माकं न विरोधः समुदेनदीनामिव ब्रह्मणि जीवानामुपाधिनये। नाऽविभागस्यैव
यशब्दार्थत्वात् तस्य च पररूपेण प्रतिष्ठित्व एव पर्यवसानात्। वैशेषिकास्तु। अशेषविशेषगुणोच्छेदो
मोक्ष इत्याहुः। न दप्यस्माकमविह्वलं उपाधेर्विशेषगुणानामेवोपाधिमत्पुपचारेणानुच्छेदस्याप्युपचा

गुरु
३०

गात्। नैयायिकास्तु आत्यंतिको दुःखनिवृत्तिर्मोक्ष इति द्रव्यंति। नत्वस्मन्मनमेव। भोग्यभोक्तृभावसंबन्धेन
दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थो न समवायेनेत्येवास्माकं विशेषात्। यत्तु नवीना वेदोतिबुवानित्यानेदावापि
परममोक्षकल्पयन्ति। न देववयं न मृष्यामहे। ब्रह्ममीमांसादिक सकलदर्शने सुतादृशसूत्राभावा
त्। श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धत्वाच्च। नत्र मोक्षे मुखप्रतिबंधिकाः श्रुतयः। विद्वान् ह्यशोकौ जहा
ति। अशरीरं वा वसंतं प्रियाप्रिये न स्पृशत इत्यादि। स्मृतिश्च यच्च किंचित् सुखं न ददुःखं सर्वं
मिति स्मरन्। संसारसागरं घोरतरिष्यति सुदुस्तरं। परमात्मनिसंलीनो विद्याकर्मवलांतरः।
न मुखेन न दुःखेन कदाचिदपियुज्यते इत्यादि॥ न्यायश्च मोक्षस्य जन्यत्वे विनाशित्वप्रसंगः। नि
त्यत्वेऽपि सिद्धतया न पुरुषार्थत्वं। अथ नित्यसुखस्योपलब्धिरेव मोक्षो वाच्य इति चेन्न। उपलब्धे
पि नित्यानित्यविकल्पग्रस्तत्वात्। न च नित्यसुखगोचरस्याविद्यादियत्किंचिदावाराण्यभंग
एव पुरुषार्थो वाच्यः। सुखानुभवस्यैव लोके पुरुषार्थत्वाच्चैतन्यनित्यत्वेनावाराण्यस्यापि असंभा
वाच्चैत्यादिरिति। न चैव मोक्षपरमानंद इति श्रुतिस्मृतयः कथमुपपश्यन्ति निवेत्तुन। मोक्षशा

यो सा
३९

स्त्रपरिभाषयेवतऽपपत्तेः। इः खमेवास्तिनमुखं यस्मात्तऽपलभ्यते। इः खार्तस्य प्रतीकारे मुखसंज्ञावि
धीयते। इः खकाममुखपेक्षामुखऽखमुखात्पयः इत्यादिस्मृतिभिर्हि इः खवद्वलत्वेन मु
खमपि इः खतया परिभाष्यता दृशः। खनिवृत्तिमुखत्वेन परिभाषितास्ति उपादेयगुणत्वेनेति।
अतएव सांख्यसूत्रे। इः खनिवृत्तेर्गोण इति विमुक्तिप्रसंसा मदानामिति च। आनंदावाप्तिस्तु गोण
मोक्षो ब्रह्मलोके भवतीति दिक्। तदेवं कैवल्यसंक्षेपतः प्रतिपादितं। योगशास्त्रस्य सारार्थसंक्षेपे
णापमीरितः। नानोधिको मुमुक्षुणा मपेक्षो योगदर्शने। सांख्यसांख्यकरणो विवेको बहुवर्णितः।
। नानः प्रपंच्यते सोत्रग्रंथवाङ्मयभीतिनः। ब्रह्मप्रकरणो ब्रह्मादर्शादावीश्वरोऽपि च। वर्णितो बहु
रपि तेनात्र ग्रंथसंक्षेपकाम्यया। समानतंत्रसिद्धान्तन्यायेनात्र च दर्शने। सांख्यानुसारतो ज्ञेयः
सृष्ट्याद्यर्थो विरोधतः। तैर्द्विषितं चेश्वरादिप्रसाध्यमिह यद्भवेत्। तत्रेश्वरो ब्रह्मशास्त्रे न्यायादो
च प्रसाधितः। केनाप्यताधितः स्फोटशब्दो धीवै भवं तथा। संक्षेपात्साध्यते स्याभिः सांख्यदोष
निरासतः। तत्र शब्दलावत्रिविधो भवति वागिन्द्रियविषयः श्रोत्रविषयो बुद्धिमात्रविषयश्च।

गुरु
३९

नेषु कंठतात्वादित्येतावच्छिन्नः शब्दो वागिन्द्रियस्य विषयस्तत्कार्यत्वात्। वागिन्द्रियव्यवहितं श्रोत्रस्थं
शब्दतः शब्दः श्रोत्रस्य विषयास्तज्ज्ञातृत्वात्। घट इत्यादि पदानि तु बुद्धिमात्रस्य विषयः। वक्ष्यमाणायुक्ता
बुद्धिमात्रास्तत्वा नानि पदान्येवार्थस्फुटीकरणात्वात् स्फोट इत्युच्यते। तदि पदं वागिन्द्रियोच्चार्यप्रत्ये
कवर्गोभ्योतिरिक्तं। वर्णानामाश्रुतरविनाशितयामिलनाभावेनैकं पदमिति व्यवहारगोचरत्वा संभवा
त्। अर्थस्यारकत्वा संभवाच्च। अस्पष्टस्फोटस्य कारणमेकः प्रयत्नविशेषः। प्रयत्नभेदेनोच्चारणोऽनिरु
कपदव्यवहाराभावादर्थप्रत्ययाच्च। तस्य च स्फोटस्य व्यञ्जकानुपूर्वी विशेषविशिष्टतया अंत्यवर्णप्र
त्ययः। अतश्च बुद्धौ स्फोटग्राहकत्वं। अनुपूर्व्यबुद्धौ वग्रहणं संभवेन सामानाधिकरण्यात् प्रत्यासत्तेर्वा
नुपूर्वी प्रत्ययस्य स्फोटारब्धपदाभिव्यक्तिहेतुत्वेनाद्यत्वात्। अतस्त्वस्फोटः श्रोत्रेण गृहीतुं न शक्यते।
द्योत्तरतत्वादिरूपिरापाऽनुपूर्व्याः श्रोत्रेण ग्रहणं संभवति। आश्रुतरविनाशितया वर्णानामिलना
संभवात्। पूर्वपूर्ववर्णसंस्काराणां तन्मूर्तीनां चान्तःकरणाभिधानां मंतःकरणा सहकारित्वेनैवोचि

यो.सा
३२

न्यादिनि। स्फोटोऽजकस्य आनुपूर्वीविशिष्टवामवर्णास्यैव पदत्वमर्थप्रत्यायकत्वरूपमस्तु अ
लक्षणेन तदेतरेतदस्ति नित्यायात्। एते देवसांख्यसूत्रेणोक्तं। प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटोऽत्मकः शब्दः
ति। एकत्वप्रत्ययोऽप्यानुपूर्वीविशिष्टवामवर्णास्यैकत्वेनोपपद्यत इति। अत्रोच्यते। एवं सत्यवयव्युच्छेदप्रसं
गः। असमवायिनाराणां संयोगविशेषावच्छिन्नानामवयवानामेव जलाद्याहरणहेतुत्वकल्पनायां ना
द्यवा न देतोरेव तदस्ति नित्यायमा म्यात्। स्फोट इत्यादि प्रत्ययानामप्येकं वनमित्यादि प्रत्ययवडपः
पत्तेः॥ अथपामाणानां तत्संयोगात्वातीन्द्रियतया तद्वत्त्वेऽवयविनः प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यादिक
मवयविसाधकमिति चेत्तुल्यं स्फोटेऽपि। आनुपूर्व्याः क्षणाद्यतीन्द्रियघटिततया आनुपूर्वीविशिष्टवाम
मवर्णात्मकत्वे पदस्य प्रक्षानुपपत्तिरित्यादिकं स्फोटसाधकमिति। अपिच स्फोटशब्दोऽस्माभिः श्रुतिप्र
माणो नैव स्वर्गादिवत्कल्प्यते इत्यतस्तत्र नौकिकप्रमाणाभावेऽपि न क्षतिः। तथा हि प्रणावस्थाकारोका
रमकाररूपमात्रात्रयं ब्रह्मादिदेवतात्रयात्मकमुक्ता प्रणावदेवतात्रयातिरिक्तपरब्रह्मात्मकं च
तुर्थमात्राश्रितय आभनंति। साचचतुर्थीमात्रावर्णात्रयादतिरिक्ताः स्फोटसर्वसंभवति। सेवचार्द्ध

शर
३२

मात्रेणुच्यते। राशितदविभक्तयोर्हिर्वर्णापदयोर्वर्णासकमर्द्धपदं वाच्यमर्द्धमित्युपपद्यते। यथाचावयवेभ्यो वि
विधावयवीनव्यवहार्यो भवति। एवं मेव प्रत्येकवर्णोभ्यो विविच्य पदमुच्चारयितुं न शक्यत इत्यतः स्मर्यते। अर्द्ध
मात्रास्थितानित्याया तुच्चार्या विशेषत इति। ननु स्फोदेवमर्द्धमात्रोपपत्तिः। नादविंदोस्तु किं स्वरूपं। उच्यते
। प्रणावैउच्चार्यमाणो शब्दनादवेगुनादादिवद्यः स्वरविशेषो भवति सनादः। यत्र नादस्योपरमावस्था अति
सूक्ष्मा सा शून्यतुल्यतया विंदुरुच्यते इति। तस्मादवयवेभ्यो वयवीधवर्णोभ्योतिरिक्तं पदं तदेव स्फोट इ
ति सिद्धं। न चैवं वाक्यमपि स्फोटः स्यादिति चेत्। वाधकाभावे सती व्यनामितिदिक। स्फोटो व्यवस्थापि
तो मनोवैभवव्यवस्थाप्यते। धर्माधर्मवासनाश्रयतया प्रतिपुरुषमंतःकरणानित्यं। न च प्रकृतिधर्मा
सर्वसंत्वद्व्यादय इति वाच्यं। अन्यनिष्ठादृष्टादिभिरन्यत्रमुखदुःखाद्युत्पादे अतिप्रसंगान्। तच्च ना
नुसंभवति। योगिनां सर्वावच्छेदेन एकदाखिलसाक्षात्कारसंभवात्। अयोगिनामपि दीर्घशकुनी
भक्षणादावनेकेन्द्रियवृत्त्यनुभवाच्च। न च योगिनां योगजधर्म एव प्रत्यासत्तिः स्यात्। संयोगसंयुक्त
समवायादिलौकिकप्रत्यासत्तैवोपपत्तौ संनिकर्षान्नरकल्पने गौरवान्। अन्योन्यव्यभिचराच्च। सा

